

ЗАПОРІЗЬКІ КОЗАКИ

293. Запорожці

Етнографічний нарис

Вымирают старые люди, уносят в могилу старую память. В с. Ольгинском, Мариупольск. уезда, я знавал деда Пилипа и деда Андрия; это было в 1876 году. Не раз я отдыхал с ними в садку, не раз отводил душу в беседах. И Андрий и Пилип – люди бывалые, много слышали, много видели света; Пилип много лет чумаковал, Андрий – всю молодость провел в бурлачестве, жил в “забродах”* и чего только, бывало, не услышишь от них! Раз, помню, завел речь Пилип о том, что пчелам скудно жить, что в степи вывелись терны, исчезли цветы, перестала родить гречка; Андрей вздохнул, покачал головою и повел речь о старине, о пережитом приволье. Вспомнил он деда, отца, детство, жизнь в забродах, бурлаков. С воспоминанием о деде в его памяти воскресли и Дикое поле, и Великий луг, и Днепр, и Лиман, и море, и Запорожье... Редко и очень редко найдете старика, который бы с таким глубоким чувством, с таким уменьем поведал вам о прошлом. Слушаешь, бывало, деда за полночь, слушаешь и не наслушаешься. По рассказам Андрея, дед его был запорожец, жил более 100 лет. Рано лишился Андрей матери; поэтому дед его “с пупку” вынянчил, выкормил и воспитал.

Все рассказы Андрея носили характер этнографического интереса, поэтому, чтобы сохранить их цельность, я не преминал случая записывать их. Интересный рассказ Андрея о запорожцах привожу в том виде, в каком он схвачен мною 9 лет назад.

“Як був я малим, – розказує він, – то за дідом бігав слідком, а як підбільшав – дід за мною. Я горобців деру – дід шапку підставля, я коня пасу – дід за підпасича. Дід любів розказувать, – я любів слухать. Він міні і заспіва, і казку розкаже і загадку задасть. Якби не дід, я не був би в забродах, не знав би ні Ліману, ні моря, ні бурлак; не чув би про запорожців: шо воно за люди і відкіля... Він міні всі виходи розказав.

- Откуда же, диду, запорожцы взялись?

- Найшли відавсюди.

- Что же их влекло, тянуло сюда?

- А ось ще, розказував покойний дід. Якийсь то був рускій царь, шо стояв під страхом у чужеземця... Це давня давніна... Нуте, так ото наш царь тому неприятелеві і платів подать людьми; було займе як отару овец та й жене. Кто було піде до неприятеля, то уже не вернется: помінай як звали.

От раз наш царь послав тому супостатові людей самих отбірніх. Вийшли вони в степ, порадилися і кажуть: “Чого ми підемо до проклятого

* На рыбных заводах Азовского моря.

кімлика – мухамеда? На заріз? Єсть між нами ковалі, швеці, ткачі, гончарі, шаповали; єсть знахурі, характерники; давайте тут жити”. Подались вони в байракі, пуці, повикопували собі землянки і давай жить.

- Что же им не досталось от царя за непослушанье?

- А шо ж їм зоставалось робити, коли у того царя не було жалю і на макове зерно! То б треба грішми платить подать, а він миром (людьми)...

- Нуте, дальше, диду.

- Ну і далі... На другий год опьять найшло людей, на третій опьять, – стало ціле військо. От супостатській царь і пише нашему: “Чом ти, - каже, - людей не женеш?” Наш і одвітує: “Посилаю тобі, - каже, щороку...” Богато годів минуло, попеременялись і царі в землях, а люди все намножаються і намножаються в дикім степу.

Ну став ото неприятель докучать їм набігами, і давай вони біля його ворожить. Стіко не пошле війська, вони все і порубають... Хахарактерники були здорові!.. Тоді ото стала ходить чутка, шо живуть десь запорожці – таке страшне військо, шо і не приступишь.

- А кто же, диду, управлял запорожцами?

- Кошовой... Військо вибере хахарактерника та й орудує він ним.

- А земля чья же это была?

- Нічия, дика; тут кишав звір, гад та птиця Божа.

- Долго ли, диду, жили здесь запорожцы?

- Поки одвоювали у турка землю.

- А много они отвоевали?

- Чимало: од Орлілі та до моря шірінею, от Бога-річки та до Горілого Пня довжінею.

- Где же этот Горилый Пень?

- А туди під Донщину, за Савур-могілою.

- Что же это такое за название “Горилый Пень”, урочище такое или на самом деле обгорелый пенек?

- Могіла, а біля неї колись ріс дуб і такий товстючий, шо насилу було пьять чоловік обхвате; дуб усох, так його обпалили; стояв чорний серед степу, високий; відкіль не їдеш – маяче за сорок верст. Як сплюндровали Запорожжя, то біля того дуба жив один ватажок, а на Савурі-могілі другий – Сава; ото він як схоче до себе покликать Саву в гості, то почепе на дуба копицю сіна, дожде ночі і підпале. Побаче Сава огонь, на коня – та й тут...

- Диду, а куда же девались запорожцы?

- Під турка пішли.

- Как же это случилось?

- А ось як. Стали вороги докучать цариці, шо буцім би то запорожци шкоду роблять, вона зібрала військо і пішла на їх.

- Как же звали царицу?
- Катерина.
- Ну что же, и завоювала?

- Та де ж пак!.. Зійшлись москалі, зійшлись і запорожці. Москалі стріляють, а запорожці поли підставляють... Понабірали повні заполи пуль та й пішли до цариці. “Великий світ, матусю! На тобі оці заряди, вони, може, згодяться”. Вона здівувалась та й каже: “Являйтесь ка мне, я вас угащу”. Зібрались ото запорожці до неї, а вона і пита: “Как вы живете яловое запорожское войско, без жен?” - “Жівемо, - кажуть, - так: сорочку поки вс... поти обідрав, бо нікому прать”... Угостила ото вона запорожців і пішла в їхній стан. Дивіться – хто з козаків чоботи квацює дьогтем, хто... , хто матню лата, хто кашу варе, хто нужу бьє, а інчий вуса круте... “Что же у вас такое нестройное войско?” - пита царица кошового. “Та так, - каже, - матусю, – замиреніє: ні противо кого стройтсья”...

- Диду, как же это запорожцы под турка ушли, когда с ними и пуля не справилась?

- А так, стали їх претіснять, став Потьомка населять слободи, сажать німців... – взяли вони і подались: яки за Кубань, яки посунулись в Турещину... Прийшли, а паша і каже: “Тоді я вас прийму, як заприсягнете вірно служити в моїй землі”. - “Добре, - кажуть, - согласни”... Стали ото збірать їх под присягу, а їх у кожного в торбині була християньска земля; вони понасипали в чоботи землі, підійшли під присягу і кажуть: “На чий землі стоємо, тому цареві і будемо служити!” Так вони і робили: було в Турещині живуть, а поміч дають своїм хрещенім.

- Что же, диду, и до сих пор запорожцы живут под турком?

- Есть, кажуть, та мало, – їх виведено звідтіль, і тут же вони перевелись.

Я. Новицький

294. Походження запорожців

Запорожців спрежду було всього шістьнадцять чоловік і звались вони чорногорами. Попервах жили вони десь висче порогів в лісу, а поз той ліс пішов битий шлях. Дознався якийсь-то царь, шо по тім шляху великий розбой, і послав військо. Через стіко там днів дійшло військо до того лісу і сунуло прямо в пуцу... Іде воно та й іде, іде та й іде, – коли чує – як затріщить, як залущить... Глянуло воно, - аж на дубах курені, а відтіля виглядають чорногори. Генерал до їх:

- Шо ви за люди?
- Чорногори!
- Злазьте із дубів!
- А шо ж вам від нас треба!
- Треба, шоб ви здались, – от що!

- Знаєте що, люди добрі, - каже кошовий, – ми такі хрещені, як і ви, отбиваться не будемо, а лучше ідіть собі з Богом, відкіля прийшли!

Генерал той як крикне: “Пали!..” Стали вони палить, та не по черногорах, а самі по собі – і вилягли як снопи...

Явився сам царь і викликав трьох чоловік. Прийшли. Він за пістоль та до їх... - аж воно не те: руки так і одібрало... Смикавсь він, смикавсь, та тоді і просе: “Ой, братці, не пустуйте!” - “Добре, - кажуть, - дай же нам вперед бомагу, щоб була нам земля обмежована і щоб хто за межу перескоче, – той і наш!” Царь обіщав і став володять руками. Видав їм бомагу і назначив межу за сто верст вище порогів і за сто верст нізче порогів.

Як сіли вони кошом на порогах, – народ так і сунув до їх. Тоді уже земля назвалась козацькою, а люди – запорожцями.

Оттак я чув змолоду от старіх людей. Тепер покоління запорожців, шо кинуло Січ за Катерини, живе, кажуть, під турком на Чорніх горах, і козаки опять звутся черногорами.

*Дід Дмитро Степанович Биковський, 78 років,
Нікополь Катеринославського повіту.
13 червня 1894 року.*

295. Кії – перша назва запорожців. Розорення Січі

Мій дядько, Матвій, умер 110 год в пятьдесят вторім году. Розказував, царство души, що спершу запорожці звались кіями, і не тут жили, а десь в лісах, під Києвом. Кіями звались від того, шо ходили на розбой с кіями. Якийсь, кажуть, князь Амлин, чи що, став набирать їх в своє військо і сказав:

- Як поможете міні звоювать турка, – дам вам степи, балки, байраки і ввесь низ Дніпра: будете жить вольно.

Зібрались вони всі, стіко було, і звоювали турка. Амлин тоді дав їм Дніпро і степ низче порогів, і стали вони запорожцями. Було у їх 40 курінів і 40 тисяч війська, та Катерина зігнала і отдала землю німцям... Вона, кажуть, і сама була німкєня. Амлин той, як давав землю, то казав:

- Буде вона ваша, поки світ сонця, - а Катеріна уже не те сказала:
- Дайте, - каже, - бумагу, шо це ваша земля.

Вони тоді сюди, туди – нема. Як стало військо протів запорожців, а характерники і вийшли.

- Ну, - кажуть, - здаваться не будемо, – бийте!

Москалі за ружжя, та всі зразу: клаць! Клаць! Клаць! – а вони і не палять: глянули, - аж порох мокрий...

- Ну, - кажуть, - вас, мабудь, і чортяка не звоює.

Характерники совсім не хотіли здаватця Катерині, та військо сказало:
- Ні, братьці, у нас єсть батьки і діти: вона їх виріже, - взяли та й
здалися.

*Йосип Леонтійович Шуть, 70 років,
рибальня на острові Хортиця, 15 вересня 1888 року.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

296. Чумаки і запорозька сторожа в степу

Колись степи були дикі, шляхів мало, та і то один от другого на 50 – 100 вер[ст]. По великих шляхах в Крим стояла запорозька сторожа, а по балках шлялась татарва та нагайва. Чумаки тоді ходив валками¹ возів 100 – 200 і більше, щоб охитніше² було. Оце їде валка, - аж ось над шляхом стоїть ратище³. Тут, значить, клади, чумаки, харчі сторожі. Інчій кладе хліба, сухарів, торбину борошна, пшона: інчій сала, соли, цибулі, тарані. Покладуть і далі собі. Їдуть вони, - коли ось упьять ратище, і уже серед шляху. Тут уже випрягай чумаки і стій, бо напереді залігли турки⁴ або нагаяки⁵. Пасуть чумаки волів, - коли ось як вітер летять верхами запорозьці. Запрягають тоді волів і їдуть, а попереду сторожа. Верств десяток чи більше проїдуть, а там упьять сторожа. Тоді ці вертаютьця, а ті проводять чумака дальше. Чумаки, було, дають запорозьцям і гроші, і могорич, а інчі і вола на махан⁶. Скот тоді був ніпочом, жадний⁷ чумаки брав про случай пар дві-три зайвіх⁸. Були такі чумаки, шо не слухали сторожі: скинуть з дороги ратище і дальше поганяють. За те їм і доставалось: або запорозьці плечі нашмагають⁹, або татарва побье, а волів займе.

*Дід Іван Кардаш, м. Олександрівськ, 16 грудня 1884 року.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

297. Із часів татарських набігів (А)

Покойної моєї матері батько, а мій дід Іван Товстокорий був запорожець. Він все, було, розказує, як Ізмаїлов брали, та як Україну обіждала орда. Оце, було каже, зайде орда в село, забере скот, людей, добро всяке і малих і старіх повбиває, посуду потрощить, пірья с подушок

¹ Обозами.

² Безопаснее и веселее.

³ Держак, рукоятка пики, списа.

⁴ и ⁵ Турки и нагайцы.

⁶ Мясом, употребляемое в пищу.

⁷ В смысле каждый.

⁸ Лишних.

⁹ Набьют нагайками.

розвіє по вітру. Управиться в одній слободі – їде в другу, а потім і жене скот, людей під хана. Подушки татари розривали задля того, щоб друга орда бачила їх слід і йшла далі. Як зачують, було, люди, що орда наступає, то вони і сами дають їй одвод; візьмуть пороспороють подушки, пір'я викинуть на улицу, а сами ховаються по лісах, в норах, погрібах. Орда добіжить до слободи, побаче пір'я, - та й далі... А дітей, бідненьких, як мучили!.. Розказував покойний дід Олійник, оце посадять їх рядком на одну лаву, а другою замахнуть по головках, – там вони і поснуть навіки... Було і так: оце трохи оттягнуть лаву, щоб поставити дітей до стіни, а під шийки лавою ж і подушать... Били несчастних і головами. Оце одну дитину посаде долі, а другу охопе за ноги, розмахне та головою об голову і поб'є.

Багато розказували покойні діди. Раз, кажуть, забігла орда в слободу, вирубала людей, а стара баба візьми та й сховайся в комін. Як на те зайшли татари в хату і нашли цибулю. От один покуштував – плюнув і каже:

- Ну та й гірка руська постирнака!

Не втерпіла баба та й обізвалась с коміна:

- Ні, паноче, то не постирнак, а цибуля!

– Ну, - каже татарин, - коли цибуля, – вилазь, Марушка!

Федір Михайлович Книрик, 61 рік, с. Язикове (Федорівка)

Катеринославського повіту. 29 листопада 1888 року.

298. [Із часів татарських набігів] (Б)

Розказував дядько Матвій¹, як запорожці побивали орду. Раз, каже, військо стояло на Орелі під Царичанкою². На зорі, перед світом, чуємо, – земля стогне, клекіт³ десь. Попрепадали до землі, слухаємо – орда йде. Ми посіддали коней та назустріч. Стали добігати до Ординського Шляху⁴ - аж люди ячать⁵; ми туди стіко духу, і давай рубать орду. Управились, тоді пороз'язували людям руки і пустили з Богом. Орда найбільше заганяла в неволю людей з городів⁶.

*Йосип Леонтійович Шуть, 70 років,
острів Хортиця, 1 січня 1888 року.*

¹ По свидетельству рассказчика Матвий Шуть умер в 1852 году 110 лет (по другим - более). Он вырос и “козакував” в Запорожье до разорения Сечи.

² Старожитное запорожское село Кобылякского уезда, на р. Орели.

³ Шум, говор.

⁴ Ординський шлях – десь біля Царичанки, їде через Оріль. Тепер він зветься Кримським. *Рассказчик.*

⁵ Кричат.

⁶ Полтавской губернии.

299. [Із часів татарських набігів] (В)

Покойний мій батько жив в Соколках, Кобеляцького уїзда, де родилась і я. Колись було часто діди розказують про запорожців і татарську орду. В старину, кажуть, часто набігала на слободи орда, то оце козаків наших порозсилають стерегти царську гряницю або на войну, а до нас понасилають литвинів, щоб одбивались от орди. Було, кажуть, ходять литвини попід вікнами і гукають: “Бабу! А баубу! Дай міні ягудний піруг (с ягодами пирог), я тебе от орди стерегу”. Баби і дають їм пироги і всяку харч. Як оце забачать куряву (пыль) в степу, то зараз на коні і почнуть бігати та кричать: “Орда йде! Орда йде!” потім поперед всіх тікають сами. Таке-то було з їх храбре військо!... У людей тоді скринь таких, як тепер, не було, а все бодні з дубка, щоб легше носити. Повкидають збіжжя (пожитки) та скоріше за дітей і тікають в Соколки, де була кріпость. Туди сбїгався народ со всіх слобід, то було і виходить протів орди. Як сила (много) орди, то наші повинуються і женуть їх в Крим, як мало, – проженуть орду геть (прочь) від слободи.

*Агафія Саєнкова, с. Покровське
Олександрівського повіту, 23 червня 1888 року.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

300. [Як запорожці одбивали полонянок]

Малороссы до сих пор помнят о татарских набегах, о тяжелой татарской неволе. В этом случае из всех записанных нами преданий более всего представляет интерес рассказ Якова Шута.

“Був я ще – звиняйте – безштаньком літ 12 – 15, тоді ще було запроста; то оце покойні батько і питають діда Шевця (тестя):

- Тату! Шо, добре вам жілось за старого уряду?

- Ні, - каже, - сину: не тоді добре жілось, а тепер... Тоді забїждала орда, було велике разбойство... Як жене орда челядь, то здалека чуть, як стугонить земля... Далі підніметься в степу клекіт... То оце запорожці засядуть великою силою і одібьють... Люди кланяються нам, плачуть, цілують одежу, руки, ноги. Кошовий, було, велить ловить і разбівать орду. Було ще і так, що де пройде орда, так комиш, бурьян і виляже, так слідом і валяються люди. Вони, було, зараз убивають котрий прїстане або занедужа. Гонили людей в Крим, бо Крим ще був не наш – турецький. Об цім і тепер єсть пісня (приводим отрывок):

По тім боці огні горять, -
Нікому тушити.
По сім боці орда суне, -
Нікому спинити.

Зажурилась Україна,
Шо нігде прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти.

Малих дітей витоптала,
Старих вирубали,

Молодую челядоньку
У полон забрала...

301. [Запорожці не милували татар]

- А про Кичкаску балку, диду?

- Це гайдамацька балка колись була: в ней було гайдамаки і запорожці зганяють коней татарських.

- Как же это было?

- А так: спершу запорожці жили по той (правий) бік Дніпра, а відціля, де ми живемо, та аж до моря була татарська земля; а вже запорожці як завоювали татар, то ці і степи стали їхні. Тут вони і жили по балках та байраках. Звісно, тоді були великі набіги на нашу землю, то запорожці, було, і не милують татар. Оце збереться стіко там чоловік верхами та й махнуть степом. У татар було багато скоту, а табунів ще білше. Ну, так ото вони, було, займуть табун коней та й зганяють в цю балку; тут їх пасут, доглядають. А якщо треба перегонять коней на той бік, то один сяде на коня, займе поперед себе табун та й пішов уплав через Дніпро... Тут ще і байрак був густий, в йому колись товклась гайдамашня.

- Диду, а татари не бросались в погоню, чтобы отбить лошадей?

- Чому? Погоня була, та тіко рідко приходилось одбить.

- Почему же, разве запорожцы были сильнее татар?

- Аякже! Одно те, шо вони були силні, а друге – шо між ними були знахарі і характерники великі. Оце, було, на коні та й гайнуть татарським степом. Повстають серед степу, поставлять відро води та відро горілки і кружають собі горілочку... Понапиваються, співи піднімуть, аж степ разлягається... Гульк, - аж ось і орда. Вони тоді один за одним чабульк! чабульк у воду – та й були такі... Виринуть було аж у Харсоні* або й далі... А то ще було і так: забіжать в татарську землю, поприпиняють коней на прикорні, повтикають ратища на могили та й сплять. Діжде ночі орда і ну підкрадуваться до їх. Підійде до могили - а перед нею де й возметься великий, великий та густий ліс. Вона до лісу, а потім і к бісу...

302. Кошовий Сірко (переказ)

(А)

Як померав кошовий Сірко*, то казав запорожцям: “Хто з вас, хлопці, мою могилу поливатиме водою до схід сонця, той буде знать стіко, як і я... А як буде велика потуга на білого царя, то нехай хоть руку мою откопають та понесуть вперед війська: неприятель сам себе поруба”.

У дванадцятому году (1812) хрэнцуз завоював Маскву. Стілько наше вйсько не палило з пушок, – нічога не помогло. Тоді один чорноморець і каже: “Стойте, братці: не буде діла, поки не дастанемо руки Сірка!.. Поіхали в Капулівку¹, откопали руку і гайда назад. Як оббігли кругом Масквы с тією рукою, – так хрэнцузьке вйсько і сунуло відтіль. Тоді хрэнцузи так скоро тікали, шо й черевіки погубили...

Турки і ляхи дуже боялись Сірка і звали його шайтаном (чортом).

Кажуть, багато було охотників поливать могилу Сірка, щоб знать стілько, скілько знав він, та нічога не помогло: треба було воду носить ротом з річки, а річка не так близько, щоб до третіх півнів полить таку могилу, як у його.

*Дід Дмитро Степанович Биковський, 78 років,
Нікополь Катеринославського повіту.
11 червня 1894 року*

303. [Кошовий Сірко (переказ)]

(Б)

Кошовий Сірко був привеликий характерник! Було хто б не задумав воювать з ним, – він уже й зна: зараз і вйсько збіра, і списи точе, і ратища готове. Недаром його турки прозвали шайтаном...

Запорожці, поки орудував ними Сірко, нікого не боялись, бо його ніяка сила не могла побідить.

До Сірка, кажуть, наші люди платили ляхам подать: третя гуска, третій віл, третій кінь, хліб, – всього третя частина. Як став Сірко кошовим, – зараз же і зладнався з королем польським.

- Ну, - каже, - ваше величество: хоч биться, хочь мириться, а третьої частини панам давать не будемо!

- Як знаєш, – каже король, – то діється не по моєму приказу...

Зібрав Сірко запорожців, зібрав п'ятнадцять тисяч і турок і погнав ляхів з України. Догнав до Случі і каже:

- Отсе, ляше, по Случь твоє, а це наше...

Ті ляхи піймали свого короля і заслали на морський острів.

- Отсе тобі, - кажуть, - за те, щоб не якшався с Сірком.

*Записано Я. Новицьким зі слів Федора Івановича Потурая, 72 роки, в
передмісті Нікополя Лапинкі.
13 червня 1894 року.*

¹ С. Катеринослав. у., на месте Чертомлыцкой Сечи. Здесь же и могила Сирка.

304. [Кошовий Сірко (переказ)]

(В)

Як був кошовим Сірко, то татарва жахалась його, як те гайворіння... Було тікають, кляті, і коні погублять... А запорожцям того й треба: займуть табун та й гайда через Дніпро...

Після смерти Сірка запорожців, кажуть, довго боялись ляхи і бусурмени. Бьются, було, козаки і праву руку його поперед війська везуть: де рука, там і удача.

Кажуть у Сірка на хресті був підпис: “Хто буде сім год протів Великодня виносить по три заполи землі на мою могилу, той буде мати таку силу, як і я і буде знати стіко, як і я”.

Покійний дід Михайло Неліпа розказував, шо як носив землю протів Великодня, то йому вперве показалось – мов шось гуде; вдруге – зібралось стілько війська запорозького, шо аж земля стогне; втретє – барабани бьють, з гармат палять, козацькі шапки червоніють, як мак... Він злякався, – кинув носить землю і подався в хату.

Носив землю протів Великодня і старий капулівський дід Матрапас (Дымченко), так і той казав, шо страшно: “Шо стану, - каже, - пьєстись на могилу, то воно так тебе і штовхає назад... Раз, - каже, - упав навзніч та й язика прикусив... С того часу і зарікся ходить на могилу”.

*Записано Я. Новицьким зі слів Назара Федоровича Бутузя, 76 років,
в с. Покровському на р. Підпільній Катеринославського повіту
10 вересня 1896 року.*

305. Князь Долгорукий і Сірко

Як був Перекоп турецьким городом, то наші чумаки ходили туда по сіль. У турка скрізь стояли гардони, пропуск був тісний, а здирство було велике... Тоді, кажуть, в неділю раз тільки солили борщ.

Прочув це Довгоруку, звелів Сіркові зібрати запорожців і сунувся на турка... Багато, кажуть, його полягло, поки пробрили дорогу до Перекопа, багато забрато і в полон. Тоді, кажуть, запорожці отбили у турка казну, всі заряди і нечислимо стіко скоту і коней. Ті турки, шо в полон забраті, – ті ж і скот пригнали в Січ. Стало легше чумакам, та ненадовго: як вернулись запорожці додому, – турок застукав чумаків в Перекопі і тисячі вирізав до єдиної голови. Чумацькі воли, вози, гроші і все добро досталось басурменам...

Про це єсть і пісня:

Казав, казав Довгоруку,
Шо не здійме орда рук...

Орда руки ізняла,
Всіх чумаків забрала...

Сірко і Довгоруки – це давні люди! Це ще було тоді, як границя турецька була по Кінку, що вийшла з степу в Великий Луг.

*Дід Дмитро Степанович Биковський, 79 років,
Нікополь Катеринославського повіту. 12 листопада 1895 року*

306. Хмельницький і його плавня. Долгорукий і Сірко. Чалий (переказ)

Як гетманував над козаками Хмельницький, то вище урочища Карай-Дубини, с цього (правого) боку, була і його плавня. Ця плавня, протів Капулівки, й досі зветься Хмельницькою. Біля Карай-Дубини був перевоз, були і броди козацькі, де с турецького берега переганяли коней цілими табунами. В Хмельницькій плавні, кажуть, паслась така сила коней, шо ніхто їм і щоту не знав. Сюди їх гнали пасти с Туреччини, с Польші і зо всього Запорозжя. Як під добру ласку, то козаки не брали за це грошей с татар і нагайців, бо і сами пасли коней на їх суміжній землі.

В Таврії, біля урочища Мамай-Сурки, жив турецький хан Мамай. Дуже лютий був собака, і таке кляте було і його військо. Було спуску не дає ні запорожцям, ні чумакам: де пійма, – там їм і амінь...

Після Хмельницького на Україні правив Довгоруки, а в Січі кошовим був Сірко. Давай той Мамай загравать с Сірком... Раз піймав запорожця, зняв з голови волосся с шкурою і пустив.

- Иди, - каже, - до свого Сірка, та скажи, шо я йому хвоста увірву...

Кошовий Сірко як узнав це, так і вскипів... Сів на коня та як свисонув, як свисонув!... Збіглись запорожці.

- А нуте, - каже, - хлопці, сідлайте коней, та махнем до Мамаю в гості...

Посідали козаки на коней і подались... Мамай зібрав військо і вискочив назустріч. Сірко до його:

- Ну, - каже, – попробуєм, хто кому хвоста увірве, – і давай колошматить...

Побили Мамаю, побили його військо, забрали добро і були такі...

Біля Карай-Дубини часто паслись татарськи табуни, і як тіко, було, козацький кінь переплече туди, то уже назад не вернеться... То отсе, було, Сірко поїде с козаками, наведе сон на табунщиків, а коней займе і гайда через Дніпро в Хмельницьку плавню.

- Отсе їм, - каже, - скурвім синам, за те, шоб не робили запорожцям шкоди.

Сірко як умерав, то казав:

- Як откопаєте мою руку, то будете сім год воювать так, як і зо мною.

Так воно і случилось: як прийшло с козакам докрута, – откопали вони

ту руку і ціліх сім год ніхто їх не зміг подужать.

Як ховали Сірка, то під голови положили і його гроші, а тощаківу срібну чарку отдали в церкву. Та чарка, кажуть, і тепер єсть в Нікипольській Покрові (собор). Гроші, кажуть, пробували взять капулівці, та не дались...

У Сірка жив молодий козак, Чалий; він правив у його за джуру. Після Сірка вибрали Чалого кошовим, а у його був годованик Савка. Про цого Саву єсть і пісня, шо він продався ляхам, грабував церкви і за те запорожці його згубили.

*Записано Я. Новицьким зі слів Федора Єлисеєва Жмудя, 93 роки,
в с. Покровському на р. Підпільній Катеринославського повіту
17 серпня 1901 року.*

307. Оповідання діда Кравця

9-го мая Катеринослав праздновал столетнюю годовщину. В десятитисячній масе народа можно было видеть представителей городов и сел, видеть людей всех сословий и национальностей. Огромная площадь Преображенского собора и сквер пестрели разнообразием костюмов; горожане, по преимуществу, теснились у разукрашенной зелены и флагами вышки, простой народ, селяне – у памятника виновницы торжества, Екатерины. В толпе пришлого народа одни видели “царицу” в первый раз, другим она известна была и раньше; в числе последних присутствовал и 78-летний дед Мартын Власович Кравец-Заика, из с. Новых Кайдак. Этот согбенный, опирающийся на палку старик резко отличался своею добродушною физиономией, к нему многие в таких же простых свитах обращались с вопросами на счет памятника, многих, видимо, он удовлетворял пояснениями и рассказами. В свою очередь мы сделали попытку перекинуться словом; знакомство с дедом завязалось быстро, и через 2-3 минуты мы уже вели оживленную беседу под тенью дерева. Из многих записанных в течение целого дня и в сквере, и в квартире рассказов передадим следующие, интересные в этнографическом отношении.

І. В Нових Койдаках умерла баба Іванчіха; їй було білше 100 год. Розказувала покойна, шо дівчиною вона бачила царицю Катерину... Тоді в Нових Койдаках був город, був і земскій суд, і вона тут і остановілась со всім своїм хлотом¹. С Койдаків поїхала в Половицю, а там жили самі запорожці. “Дай, - каже, - посміюсь над ними”. Вибрала десять чоловік саміх усатіших, посадила за стіл і каже:

- Дайте їм сметани.

Поставили дві здоровенні миски. Запорожці морг один на одного, а

¹ Флотом.

потім кажуть:

- Вели нам, мамо, перше¹ подать польової сметани, шо Божа бжола наносила, а тоді поїмо і цю.

- Добре, каже, подайте їм миску меду.

Виїли вони той мед, понамазували вуси, позакручували їх за вуха і давай стьобать сметану. Настьобались – і вуси сухі. Глянула на їх Катерина і каже:

- Молодці ви, запорожці: вас нічим не проведешь.

II. Катернослав спрежду звали Половицію, бо так звали слободу, де тепер город, а інчі звали його Невінчаною губернією². Давно, ще молодим, зайшов я с Таврії в Харсон. Тоді уже в городах почали гроші лічить в срібло, а в слободах, було, все на ассігнацію. От ходю раз по базару і бачу, перекупка продає такі ловкі груші.

- Почом, - кажу, - чашка?

- Копійка.

- Сип дві в заполу.

Всипала. Я даю гроші.

- Шо це ти даєшь? – каже. - На срібло дві копійкі.

- Деж тобі, кажу, у біса взяти копійок срібних: їх же катма...

Вона розсердилась і пита:

- З якої ти губернії?

- С Катернославскої, - кажу.

- А, це з Невінчаної: тим ви і счюту не знаєте.

- А ви, - кажу, – розумні? У нас в губернії тіко одна балка Невінчана, а у вас скрізь продають тютюн під церквами. Взяв і віддав їй гроші.

- А за шо ж, діду, балку прозвали Невінчаною?

- Та все ж за те, шо колись там люди жили невінчані. Попервах город був совсім малий, то сюди, було, і находять солдати, солдаткі, бродягі всякі, кацапня... Інчій жінку, дітей кіне, інча – чоловіка: їх ніхто тут не питає, відкіль і хто. В норах, було, і калатають вік. Народ був все голий та распутній... Покойний Берлим розказував, шо у запорожців не було оцього поганого звичаю ляяться так, як тепер: тепер мала дитина, і та гне по матерщині: все це зайшло до нас од кацапів с тієї Невінчаної балкі. У запорожців – “єретичий син”, “єретича душа”, “скурвий син”, “копанка або сто копанок чортів” – це найбільша лайка. Вони білше через цю лайку та распутство перебралися із Половиці в Михайлівку та Краснополь.

На вопрос, не знает ли дед, почему слобода названа Половицею,

¹ Прежде.

² В украинцев слово “губернія” часто употребляется в смысле губернского города. “Іздив в губернию на ярмарок”, “Віз хуру (кладь) з губернії”.

ответил: “Того, що вона у полі (в степи) була”* .

III. Из старожиллов Половицы Кравец знает, и то по рассказам других, известного запорожца Коржа, повествованиями которого в свое время воспользовались Стороженко, епископ Гавриил и Скальковский** . По его словам, вблизи Екатеринослава, в степи, по направлению от литейного завода, есть две большие могилы, известные под именем “Коржевых”. “Там був степ Коржа”. Еще раньше эти могилы, по его словам, назывались “Близныци”. Их, однако, не следует смешивать с теми двумя большими “Близныцями”, которые видны на степи Лоцманской Камянки.

IV. Чаше других Кравец вспоминает запорожца Семена Берлима, жившего в Новых Койдаках. По его словам, “Берлим жив до 120 год, був дуже швідкий і кріпкий. Які б не були морози зимою, а він, було, розстебне пазуху і дає скотині їсти”.

У запорожцев Берлим был кашеваром. Вот что рассказывает Кравец, словами Берлима о запорожцах.

Запорожці жили скрізь по Дніпру, в Великому Лузі, по степах і в городках. У нас називають тепер “майдани”, а у запорожців – то були “городки”. Такі городки і тепер єсть в Старіх Койдаках, на Підгороднянським степу***, під Петріківкою****. Городки обнесени були високим валом, а в тім місті, куди входить – стояло по бокам два високіх стовпа. В саміх городках жили запорозькі старшини. Було кому єсть діло до старшин – іди в кріпость дорогою, а як тіко поліз через вал, зараз підскочать кабичники¹ і ну кіями: “Не ходи, єретичий сину, навпростець², ходи у ворота!”

V. Интересно также предание о том, как запорожские старшины обращались с “товариством”.

* Один из стариков с. Васильевки, что у Ненаситецкого порога, дал другое объяснение: “Там, де тепер Катеринослав, була Половиця. Жіли запорожці хлібороби, і у їх багато було полови; оттого і Половиця”. Во всяком случае происхождение слова допускает много толкований. Ко всему тому, что было сказано на страницах “Юбилейн. листка”, приведем еще объяснение Закревского. “Половица. П. Polova, Polovica, половина (большая половиця целого монастыря осталася). (Густин. лет.). П. Половник, имеющий право на половину чего либо. (См. “Словарь малороссийск. идиомов”, стр. 467).

** См. Стороженко. Оповідання, ч. 2. Гавриил – Сочинения т. II “Устн. повеств. быв. запорожца Никит. Леонт. Коржа”, стр. 1 – 101 Москва. 1854; Скальковский А. Изустн. предания о Новоросс. крае. Журн. министер. народ. просв. 1838 г. июль, 1839 г. февраль.

*** С. Подгорное, Новомосковского уезда.

**** Село Новомосковск. уезда.

¹ От слова кабыця – очаг. Помощники кухарей (повара), кухари.

² Напрямик.

“Запорожців часто грабували ляхи і турки, а за то, було, не спускають¹ їм і запорожці. У їх була черга² – кому їхать на роздобітки, кому дома бути. Оце, було, позьїжаються в табурь³, то старшина і пита кожного, шо він привіз. Як тіко інчий вернетсья без нічого або пропье в дорозі, зараз і кричить: “Кїїв єретичому синові”. Всиплять по три кїя в спину та й край⁴... У їх був такий звичай: хоть привіз шо – сїдай пий горілку с старшинами, хоч кїїв полувчїв – сїдай, пий і їж. Не сердилїсь довго: не прївїз сьогодня, прївезе завтра, а все-таки роздобуде на товариство”.

Запорожские старшины одинаково дружелюбно относились и к заслуженным казакам, и к голоте; они ненавидели и строго наказывали тех, кто потешался над бедностью.

“Було розгорюють сїромахи⁵ на гроші, куплять горілки і давай кружать. Як тіко який дука⁶ начне насміхаться, зараз отаман оступїтьсья і всиплять єретичому сину кїїв. Про це єсть і пісня”...

К сожалению, Кравец упомянул начало песни, проговорил нам середину и конец; поэтому мы приводим здесь полный, совершенно сходный вариант, записанный на левой стороне Днепра в с. Новогупаловке, Александровского уезда, от деда Логвина-Несвата.

Ой хмаритьсья, туманитьсья, дрібен дощик іде.
Веселая беседонька, де голота пье.
Ой хмаритьсья, туманитьсья, став дощик накрапать,
Гей, пора нам хлопці, добрі молодці, намет⁷ напинать.
Напьяли намет, намет червоний, голубїї стїни,
Котрїї дуки все багатї, у наметї сїли.
Котрїї бїднї, та ще й безсчастнї та й не посміли.
Взяли квартиру, а другу з жарту⁸ та й на дощі сїли,
Прийшов до їх отаман їх та й жалувать став:
Скинув с себе голубий каптан та й намет напьяв.
Тепер хлопці, добрі молодці, будемо й ми пить,
А хто буде насміхаться, то будемо бить.
Прийшов багачь, прийшов дукачь, насміхається:
“За віщо ця, несчастна голота, напивається?”
Обїззавсья пан отаман голотї з намета:

¹ Не прощають, не милують.

² Очередь.

³ Обоз, стан.

⁴ Конец.

⁵ Бедняки.

⁶ Богачь.

⁷ Палатка.

⁸ Шутя.

“Візьміть дуку за чуб, за руку, та виведіть геть!”
Один взяв за руку, другий за чуприну, третій дула бьє¹,
“Не йди багачь, прівражій дукачь, де голота пьє”.
Бідна голота загорювала² та й загуляла,
А як не стане – ще загорюєм, та впьять будемо пить,
А хто буде насміхаться, то будем бить.

VI. Поміж запорожцями багато було характерників³. Берлим розказував про Кравчину, котрий в Польщі піймав козацького душугуба Савву*. І про це єсть пісьня... Оце, було, бьются запорожці з ляхами і гляди, ляхи побивають наших. Як тіко наскоче Кравчина, так ляхам і нема ходу. Кулі⁴ летять, а запорожці ловлять їх в заполи. А як треба перейти річку, то Кравчина поведе перед і стане сухо. Так, було, в сухій одежі переходять запорожці і Оріль-річку... А то було ще і так. Як треба пливсти Дніпром, то зроблять з оситнягу⁵ плит⁶, посідають і гайда⁷ за водою...

VII. Запорожці сами куріли горілку. У їх, казав Берлим, караванів⁸ не було, а так прямо вибере на степу глибоке провальє⁹, зроби халупку¹⁰ та й куре... Там у його шаплики¹¹ і весь штрумент¹², як і в каравані. Горілка була далеко добріша, ніж тепер.

Очень сожалеем, что с июня “Юбилейный листок” прекращает свое существование, и мы не успели привести на страницах его всех остальных рассказов Кравца, не менее интересных.

Я. Новицький.

¹ Рукоплетет – “бьє в ладошки” – пояснение Старокойдацкого атамана Осыпа Омельченка (1875 г.)

² Разгоревала.

³ Знахари, колдуны.

* Выросши и воспитавшись в Сечи, ватажок Савва Чалый впоследствии передался полякам, был приверженцем Орлика и злейшем врагом запорожцев. С шайкою отчаянных гайдамак он разрушил Гард, грабил запорожцев и, по народным песням, с живых сдирал кожи. Наконец неожиданно (“характерством”) был схвачен запорожским ватажком Гнатком Голым с помощью Кравчины и, по одним, убит на месте (Антонович), по другим – доставлен в Кош изрубленным и засечен киями (Скальковский). Подробности об этом воспетом в народных песнях ватажке см. – Скальковский: Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII в. Одесса. 1845. Стр. 45 – 49 и Антонович. Исследование о гайдамачестве по актам 1700 – 1768 г. Киев, стр. 116 – 121.

⁴ Пули.

⁵ Болотное растение *Butomus umbelatus* L.

⁶ Плот.

⁷ Пошел.

⁸ Винокуренных заводов.

⁹ Крутой обвалившийся овраг.

¹⁰ Крышу, навес.

¹¹ Перерезы, чаны.

¹² Инструмент.

308. [Славний народ – запорожці]

- Расскажите, диду, что вы знаете про запорожцев: что это за народ был, как он жил тут?

- Е, то народ був старинний, великий зростом, дужий¹, не нам рівня. Вони були все захожі² по волі; ідуть, було, зо всього царства; у інчого жінка клята, то він її і кине, інчого неволя та панщина заїдала, то і той сюди тіка; інчого охота тягла. Мій покойний дід зайшов сюди ще хлопцем. Поїхав, каже, з людьми чумаковать. Стала ото валка спочівать, а йому й кажуть: “Паси, сину, волів, щоб звір не одігнав, або щоб не позаходили в бурьянах”. Чумаки полягали, а він і собі заснув. Повставали – нема волів. Давай вони його репіжить батогами... “Ну, - каже, - вражі сини, коли так, найду я вам волів...” Сів на коня³ і подався до запорожців. Білше вже чумаки його і не бачили.

Запорожці жили не так, як ми грішні: у їх жінок не було тут і заводу; так собі і бурлаковали до смерти. Сорочки, штани сами прали, сами латали, сами вони і кухарювали. Інчого мужа, було, заїда, то він штани й сорочку з себе, виквацував дьогтем та й пішов. Інчий зостаріється – іде у монастирь на покаяніє, а інчий вибере собі гарне урочище біля річки в гаю⁴, виріє, як звір скоту⁵ та й спокутує гріхі... Заведе бжіл⁶, прийме для охитності бурлаку якого... Були з їх такі, шо і гроші мали, а не робили оціх хат. Було викопати одну землянку коневі, а другу собі та й зимує, а на літо землянку кіне – курінь напне та й живе.

- А хлеб сеяли козаки?

- Які сіялі, які і ні, більше шо ні.

- Что же они ели?

- Козаку щоб не случілось, те і умеле... Козак як мала дитина: хочь багато поїсть, хочь мало наїється. Їли вони шо Бог дасть: і хліб святей, і рибу, і мнясо... Варили галушки, юшку, кулішь, як і ми. Скоту у кожного було чимало, то оце пожене в Половицю⁷, або Кайдак, продасть та й є у його і тюпюн, і харчі... Їдять, було, з коритчат, таких як і теперь поводяться у рибалок, а варили в казанах з червоної міді: поставе казанок на кабицю, або на триногах почепе та й варе.

- А горилка у них поводилась, диду?

- Аякже! Тоді горілка була і дешева, і добра. Теперь жіді розводять

¹ Сильные.

² Пришлые.

³ Чумаки, прозапась, водили і коней за валкою. Примеч. рассказчика.

⁴ В лесу, байраке.

⁵ Нору.

⁶ Пчел.

⁷ Нынешний Екатеринослав.

водою, кладуть табак, а тоді була первий сорт горілка. Пили тоді і мед, і не чарками, як ми, а з дерева зроби кірець з крючечком (ручкою), наповне та й хіле за одним духом... Два-трі кірця дмухнув та й готов куди вгодно...

- А одевались, диду, как?

- По достаткам... Інчі в дорогіх каптанах ходили, а інчі, як в пісні кажуть, шо:

Жів собі козак Голота
Та не боявся він ні води, ні огня,
Ні того чорта болотяного.
Була на йому шапка-бирька,
Зверху дірка;
Соломою шіта,
Вітром крита,
Куда віє, туда і провіває,
Молодого казаченька та й прохоложає.

Ще я зазнаю дідів каптан з синього сукна; рукава на йому широкі, та аж чотирі: два, було, надіне, а два ззаду метляються; підкладка червона. Шапки носили гострі смушеві, а у інчіх червоне дно та гостре, так на бік і хилиться. Військо, кажуть, добре одягалось, були у їх просторні землянки, а у деякіх хати, а ця сіромашня, шо по пущах шлялась, – жила як Бог дав. Тут у нас, вище Багатиревої балки, жили ще і мазури: здоровий, та рослий народ був.

- Что же это за народ, диду?

- Таки люди, прімірно як у нас кажуть хохли, кацапи, болгары або що, а вони були, значіт, – мазури. Може ще з потопу або з Христового рожденія так звались. З тіх мазурів у нас і теперь ест чоловік.

- Куда же они девались?

- Зійшли, як і запорожці.

309. [Зброя, одяг та хоробрість козаків]

Далее дед Панасенко, припоминая рассказы Бабуры, описывает наряды, вооружение, удаль казацкую.

“Любо було глянуть, як наїдуть запорожці в Сагайдашне! Народ все широкоплечий, усатий, бравий... Голови голили... Тоді ще мода була носіть чуприну; то оце у кого довга – візьме і обмота кругом вуха. Жупани, пояси, шапки, сапьяни на їх були дорогі... По бокам і позад сідла у кожного пістолі, шабля... А на конях їздять!.. Оце було зскоче, пригнеться і летить, як муха... Коней у ніх дуже гладких, важких не було, а так, саме в тілі... А шо, було, за швидкі, шо за меткі, – так кати його батька зна... Було звіра там якого накіне оком – ото вже й його: чи кабана дикого, чи сайгака – везе в тороках... Дорогою ідуть – як мак цвіте: і синіє,

зеленіє, червоніє... Попереду корольок, а за ним джура, козаки. Коні добре знали козацький норів. Було їдуть тихо, потім виграють підтюпцем, а далі як залопотять... Пішла курява степом...

Часто запорожці бились с татарвою. Хитре бісове кодро... Посідають, було, на низеньких коників і біжать комишами. Тоді комиші були вище чьоловіка з конем... Ну, і запорожця було чорт не проведе: носом чує татарюгу, зна по птицях, по звіру... Тоді було з якого краю сполохана птиця, або звір, з того і жди біди...

310. Запорозькі гармати і кутя

Було як повечеряють запорожці на голодну кутю та вийдуть з рушницями проганять кутю, то піднімуть таку стрільбу, мов наче й справді війна йде. На другий день на Водосвятіє йдуть було до Дніпра і пушки за собою везуть. Як тіко попи начнуть хрест вмочать в воду, то вони й палять з пушок. Ще я добре знаю, як в двадцятих годах в Камнянці з пушок кутю проганяли, бо тоді були й попи ще з запорозьців.

- Сохранились ли эти пушки и теперь?

- Де вам сохранились? Начальство лоцманське давно вже їх захарпало, – ще я був парубком.

*Записано Я. Новицьким зі слів Йосипа Омельченка
в с. Лоцманській Кам'янкі.*

311. [Про курців і нюхарів]

[...] Оставив скалу, мы очутились у лодок. Старик оказался “нюхарем” и предложил нам “рижок”.

- Славный, диду, табачек у вас.

- Славный то славный, та з моди виходе.

- Как так?

- Та так, старі нюхарі переводяться, а молоді за цигарки взялись. У нас у слободі було колись тридцять нюхарів, а тепер і трьох чи знайдешь.

- А трубки у вас курят?

- Мало... Це ще запорозький звичай. Покойний батько розказував, що запорожець було й не ступне, й не дихне без люльки: спать ляга – й люлька в зубах. Цигарки повелись літ двадцять або тридцять: як появились оці прокляті сірники (спички).

- А запорожцы нюхали табак?

- Старі, може, й нюхали, а молоді ні: тим було коли й викрисать. Молодим і я курих, а потім як став уже сам хозяйнувать, як став за плугом ходити, – взяв та й покинув: ріжок лучче.

- Чем же трубка хуже?

- Вгайки¹ багато: полізеш в кишеню, та поки достанеш кисет, та поки накладеш її (люльку) кляту, та поки викришіш багаття (огонь), та поки насмокчешся її – от й три борозни зорав би. Друге діло ріжок: стук, смик, – утер носа та й готов...

312. Характерство запорожців в народному уявленні (А)

Земля, де ми живемо, одвойована у турка, Бог його зна за якого царя. Орда стояла на Хортівському острові, руське військо против неї стало, де тепер церква в Вознесенці². От начали воювать. Орда ж обкопалась і пале с пушок, а руські товпляться без толку та падають. Як уже полягло багато москаля, царь встав та й журиться. Коли де не взявся запорожец: біжить конем, та прямо до царя.

- Здоров, пане!

- Здрастуй!

- А шо? – пита.

- Так і так, - каже, - полягло війська багато, а турка не візьму.

- Ставай, - каже, - біля мене!

Царь став. Запорожец підняв руку і піймав ядро.

- Ось бач, - каже, - який гостинец! Ну, тепер, - каже, - глянь на острів: шо там?

Глянув царь, - аж турок сам себе руба, сам на себе підняв руку і пішов потоптом³. Піднялась велика курява, закрюкали крюки⁴, а потім стихло.

- Дивись тепер, - каже запорожець.

Глянув упять царь, - аж уже нема ні одного живого, – порубали сами себе, крюки видовбують очі. Царь зрадів і каже:

- Ну, запорожці, дарую вам цю землю, живіть, поки світ сонця!

Стали вони раз'їзжаця. Москалі сіли на коней, а запорожці прослали на Дніпрі повсть та й подалися аж до Лиману.

Дід Іван Кардаш, м. Олександрівськ, 16 грудня 1884 року.

Із рукописного збірника Я.П. Новицького.

313. [Характерство запорожців в народному уявленні] (Б)

Запорожці були лицарі і великі галдовники. Куля їх не брала, на Дніпрі, було, простелять повсть і їдуть. Катерина хотіла повернуть їх під свою власть, а вони і не схотіли. Шоб показать силу, прокинули повсті

¹ Потери времени.

² Село Александровского уезда, против о-ва Хортицы.

³ Сам себя топчет.

⁴ Черные вороны.

на морі, набрали землі в чоботи, горілки в боклаги і поплевли в Турещину. Плевуть собі та співають.

*Дід Онисим Петренко, с. Балабино,
24 лютого 1885 року.*

314. [Характерство запорожців в народному уявленні] (В)

Мій дід все, було, розкаже про запорожців. Знатні люди були! Було як збираються в Польщу, то беруть не більше як 12 чоловік; зайвого щоб не було. Ватажок, було, приказує:

- Глядіть, хлопці, як прийдетця тікати, то не розбігайтесь: держітьця купи.

Їх мало, а ляхів багато, то оце, гляди і біжить погоня. Вони повстромляють ратища в землю, поставлять коней хвостами до хвостів, а самі всередину і поховаються. Гонятьця ляхи і кричать: "Рембай главу!" Добіжать до їх і покажетця їм ліс; вони тоді і повертають коней назад.

*Дід Трохим Ковбаса, 88 років, с. Язикове (Федорівка)
Катеринославського повіту. 6 липня 1886 року.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

315. [Характерство запорожців в народному уявленні] (Г)

Запорожці були здорові люди, довговічні і великі характерники: свинцова і мідна куля не візьме, хіба срібна. Покойні мої діди – Джерелівській жив 112 год, Одуд – материн батько – більше 120, а батько – більше 100. Здоровими і повмерали, тіко перед смертю ноги вже не носили їх. Жили в Великому Лузі, бо слобід не було. Батько мій був коваль і великій охотник. Ружжо у його було незавидне, а промаху ніколи не давало. Він заговарював ружжя. Оце, було, прийде до його який охотник і начне насміхатця з рушниці.

– Ну, - каже батько, - у тебе і добра рушниця, та нічого не вбьєш, а я піду і зараз набью диких кіз.

От і підуть на охоту. Батько ж набьє зайців і кіз, а той клаця, клаця, і ні разу не випале. Тоді приходе і просе батька, щоб отговорив.

Покойні діди Джерелівській і Одуд – ті було багато розказують про характерство запорожців. Ляхи, кажуть, робили великі набіги, палили і грабували запорожські церкви, слободи, драли з живих шкури, вимотували кишки. Доставалось за те і ляшкам. Оце, було, ватажок візьме чоловік 5 – 10 запорожців і гайда в Польщу. Приїдуть в якономію і ждуть ночі. Тоді в Польщі була велика богатиня. Наші, було, хрещені цілий день роблять на панів, а вони вдень сплять, а вночі – музика гуде, танці,

та п'янство. Як тіко стимніє – запорожці до дворця і позамикають двері. Тоді до вікон пообпираютьця на ратища та в вікна всі зразу і повскакують.

- А здорови були, вражі сини!

Та по спинах нагаями, нагаями!

- А де, сякі-такі, наше добро ?!

- Ляхи до дверей – аж нема ходу. Поотчїняють сундуки і беруть добра стїко треба. Понакладають повозки, тоді ватаг і приказує:

- Їдьте ж, та не звертайте нікому, а я зостанусь.

Поїдуть. Вранці зробитця трус великий, – погоня. Піймають ватага і ведуть до шибиниці. Він тоді і проситця:

- Дайте ж, вельможни пани, перед смертію хоть води напитця!

Подадуть йому великій кухоль. Він бульк у воду - і був такий. Тут тіко-шо булькнув, а за сто верст опинився, сидить і коней поганя. Ляшки оглянутця, - аж і слїду нема.

Дід Василь Іванович Джерелівський, 84 роки, с. Підстепне (Царицин Кут) Мелітопольського повіту Таврійської губернії, 10 січня 1885 року.

Із рукописного збірника Я.П. Новицького.

316. Химородник

В Великому Лузі, ще за запорожців, жив хімородник Фесько. Його дуже боялись і слухали козаки. Оце, було, лежить чоловік, а він ріже чорну редьку. Як тіко пусте редька сок білий – чоловікові стане трудно; як стане сок чорний – чоловік умера. Він тоді поробе, шо редька вбере в себе сок чорний, пусте білий – і чоловік оживе. Фесько мав сина, тіко йому цього характерства не передав. “Ти, - каже, - сину, дуже сердитий: одроблювать не схочеш, і чоловік умре”.

Дід Авксентій Федорович Орел, с. Кушугумівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 28 грудня 1885 року.

Із рукописного збірника Я.П. Новицького.

317. Смерть и похорони характерника

Ще за Катерини, на бальці Таволжаній¹ жив запорожець Довгий і був він превеликий характерник... Старий, дуже старий був він, та ще й одинокий. Став він померать, а померав він не раз, – і звелів наймитові покликать сусїда Пластуна². Довго вони балакали, а далі Довгий ліг та й умер. Пластун і каже наймитові:

¹ Таволжаная балка в Александровском у., устьем выходит в Днепр и составляет живую границу дач – владельца А.А. Иваненко и с. Петровского – Свистунова. Я. Н.

² Пластун жив на другій вершині балки в байраці (в лесу), котру звемо Пластунівською. Рассказчик.

- Ну, лягай, сину, спать, а я піду подою коров.

Пішов. Наймит прив'язав мертвого канатом за шию і за ноги до лави, взяв скрипку та й грає собі надворі... Чи довго він грав, чи ні, коли чує – товчється шось в землянці. Заглянув він туди, – коли мертвий совається по лаві...

- Товчись, - каже, - Марку, по ярмарку – чорта з два викрутишся!..

Грає він уп'ять та витриндикує... Трохи згодя, слуха, – знов товчється мертвий...

От приходе дід Пластун.

- А шо, - пита, – не встав ще наш мертвий?

- Ні – каже, – пручався, так я його прекрутив до лави канатом.

- Добре ж, – каже, - шо догадався, – а то він би тебе задушив...

Зійшлося там чоловіка стіко запорожців, викопали яму і давай ховать без попа. Як спустили його в яму, Довгий і каже:

- Ну, братці, давайте осиковий кілок та будем печатать.

Забили йому кілок в груди і засипали землею.

Галдовників попи ніколи не ховали, а ховали їх запорожці по-своєму...

*Дід Яків Мусієнко, 80 років, с. Свистуново
Олександрівського повіту, 19 липня 1882 року.*

318. [Про запорожців Довгого і Пластуна (смерть характерника)]

- А кто же такие были эти запорожцы?

- Запорожцы – это были лыцари, богатыри, да еще какие; и в воде не тонули, и в огне не горели, и пуля их не брала. Теперь нет людей против них. Вот хоть бы и Довгий или Пластун! – настоящие лыцари, настоящие богатыри...

- Где же жили и чем занимались эти богатыри?

- Жили они на балке Таволжаной, что выходит в Днепр, жили в землянках и держали много скота, лошадей, имели пасеки, ловили рыбу. Запорожец Довгий был г а л д о в н ы к (колдун), несколько раз умирал, несколько раз оживал: его земля не принимала. Так никто не умирает теперь и избави Бог всякого крещенного от такой смерти.

- А расскажите, диду, что вы знаете о его смерти?

- А вот что. Когда умирал Довгий уже в последний раз, то призвал к себе Пластуна. Долго они разговаривали... Потом Довгий лег да и умер. Пластун и говорит работнику: “Ну, сину, ложись спать, а я пойду домой, подою коров”. Пошел. Работник взял налигач, привязал мертвого за шею и за ноги к лаве, взял скрипку, сел на пороге и играет. Немного спустя, слышит – толчется на лавке. Взглянул – мертвый ворочается. “Товчись, – говорит, – Марку, по ярмарку”. Да опять за свое, опять играет. Всю

ночь он играл, всю ночь толкся мертвый. Вот и третьи петухи запели, вот и свет. Приходит Пластун. “А что, – спрашивает, – не ожил?” – “Нет, черта з два: я его прикрутил к лаве, а то, пожалуй, задушил – бы и меня”. – “Ну хорошо, что догадался, а я тебе об этом и упомянул сказать”.

Послал Пластун работника к Днепру: “Пойди, – говорит, – позови человек пять казаков да похороним покойника”. Сошлись казаки, выкопали глубокую яму и начали хоронить. Взяли они мертвого, спустили в яму, а чтобы не ожил, забили осыковый (осоконовый) кол в грудь, заклили и засыпали землю... Галдовников не хоронили попы, потому что они знали с нечистым духом.

- А про Пластуну что расскажете?

- Пластун был тоже казак-силач, имел много худобы (скота) и жил один как палец в землянке. Богатый был, говорят.

- Кому же досталось его богатство?

- Скотину люди пожили, а деньги закопал. Тут много кладов закопано запорожцами.

319. [Знахарі, силачі і довговічні люди в старину]

...В старину много было силачей, знахарей, характерников¹. Люди лечились сами, лечили скот заговорами и всяким зельем². Часто бывали случаи, что человек жил до ста и за сто лет. Долговечность объясняют тем, что тогда люди лучше почитали Бога, чтили лучше обычаи и язык предков. Говоря о предках, старики чаще всего вспоминают запорожцев, считая себя потомками их. “Эти люди, - говорит дед Свирид Колесник, - были сильны и бесстрашны, они отвоевали землю у турка. Запорожец, бывало, возмет в зубы мешок 10 пудов и несет на гору...”

Хлеба, по его словам, запорожцы не сеяли, да и сеять не хотели, так как турок часто выжигал степи. Кормил их кошевой батько и чумаки. Тут, говорит дед, на каждой большой могиле, у проезжого шляха, стояла сторожа. Бывало, сидят запорожцы на могиле и смотрят вокруг. Как только показалась валка³ чумаков, один из них – свиту с себя и стелет над дорогой. Поровнявшись с могилой, чумаки останавливаются и кладут на свиту все, что каждый может по своему достатку: сухари, рыбу, сало, соль, - и едут дальше. Такая сторожа в глухой, дикой степи нередко спасала чумаков от нападения “дикой орды”.

320. [Смерть галдуна Оврама]

“Білим звемо острів, стіко зазнаю. Може, того таке йому прозвання, шо на йому пісок тіко і біліє. Чи росло коли на йому велике дерево, чи ні

¹ Колдунов.

² Растениями.

³ Обоз.

– не чув, а кущі лози росли і в старину, як тепер. Це невеличкий острівко. Колись, кажуть, на йому було становище запорожця Байдужого. Байдужий змолоду був гайдамака, а як зостарівся – зробився сиднем і в балочці, що супротів острова¹, дожив віку. Байдужий розказував людям, як померав його товариш Оврам, що жив біля його в Оврамовій бальці. Оврам був привеликий галдун, змолоду мав багато товариства, а на старість жив тіко з молодиком-бурлакою. Перед тим уже, як йому померать, звелів він бурлаці наварить три казани яловичини. Той зварив.

- Тепер, - каже, - біжи, поклич Байдужого.

Чи полінувався бурлака, чи так, може, чого, – не пішов. Умер той Оврам.

Опівночі лежить той бурлака і кадить люлькою, а біля його здоровий чорний собака. Чує, – коли той собака: гррр! Оце перестане, та упьять: гррр... А шерсть на йому так і наїжачиться. Тоді бурлака гульк на мертвяка, - коли той піднімається, піднімається... Собака до його – і счепились... Той бурлака – с хати та до Байдужого... “Так і так, - каже, - діду, – Оврам умер і такий-то случай...” Розказав. Прийшли вранці, дивляться – мертвий лежить, яловичина виїдена, собака розірвана і скрізь стопцьовано.

– Е, тут, каже Байдужий, добіса чортів вечеряло...

Викопали яму, поклали Оврама і забили в груди осиковий кілок.

*Дід Тиміш Драган, 93 роки, с. Аврамівка
Катеринославського повіту, 11 квітня 1890 року.*

321. [Галдовник Лисий]

[...] Много интересного и легендарного передают старики из жизни и нравов запорожских казаков. Между последними, говорят, были и богатыри, и силачи, и галдовники (колдуны). Казак Лысый, например, отличался необыкновенной силой: все у него в руках рвалось, ломалось... Раз он караулил бакшу и ночью словил вора, прискакавшего верхом на лошади. Только коснулся, говорят, Лысый к горлянке вора, – у него и духу не стало... Что делать? Усадил он мертвеца на лошадь, привязал к седлу, стянул по лошади и та прытко понесла “хозяина”. Впоследствии обнаружилось, что вор был крепостной помещика Ливанидова из с. Андреевки.

322. [Галдовник Дон]

[...] Запорожець Дон жил в Будьльської балке, был таким же богатым, как и Бессараб, но отличался непомерной силой и “галдовством”. Бывало, говорят, протелет на воде полсть (войлок), усядется с гостями и “махнет”

¹ С правого берега Днепра.

вниз по течению Днепра. Плывет полсть, а казаки поют, пляшут, да “кружают корцем горилку”... Дон имел племянника, который после смерти дядьки женился и перекочевал в с. Петровское. Род Доновских и теперь отличается зажиточностью. После смерти старого Дона у племянника его, как помнит из детства Сотченко, было много запорожских красной меди котлов, много оружия, седел и другой збури.

323. Довголіття у запорожців

Ні, тепер не живуть так довго люди на світі, як колись жили! Як не було ще ні кріпості (Александровской), ні Вознесенки (село), тут, по балках та по плавнях жили запорожці. Дід розказував, як зруйнували Січ, стали сюди люди находить, стали селиться. Над Московкою (река), кажуть, в бальці, жило три запорожці: дід, син дідів і онук – всі троє білі, як сніг. Дідові, кажуть, було 130, синові його 110, а онукові під 90 год. Люди були заможненькі: багато було скоту, коней, бжолы. Жила у їх і сіромашня*. Старий дід, дарма що дожив до 130 год, був на виду червоний, як буряк, при своєму умі, тіко на ноги слабый; син його, хоть і молодший, – зовсім, кажуть, вижився з ума, став як мала дитина; онук – підходив під свойого батька. От раз, кажуть, заїхав до їх якийсь пан за папшпорти спитать, чи що, – тоді уже ця мода заводилась. Дід сидів на печі, син на припічку, а онук вийшов с хати. Пан і пита діда на припічку:

- Шо ти за чоловік?

- Запорожець!

- А на печі хто?

- А кат його зна, шо воно за чортяка!.. Стіко зазнаю – все у нас живе...

Дід с печі і обіззався до пана:

- Отак як бачеш, чоловіче: забув, єретичий син, шо я йому і батько...

*Йосип Леонтійович Шуть, 70 років,
рибальня на острові Хортиця, 15 вересня 1888 року.*

324. Польща і Запоріжжя (Гетьманщина)

Де тепер Київська губернія, кажуть, була Гетьманщина, а тут, де живемо ми тепер (Мариупольск. уезд), жили по могилах ватаги з розбойниками, котрі були з запорожців. Степи оці, шо тепер на їх села, були дикі, а біля моря ходила нагайва та татарва. Оце було ватажки понаряжаються купцями та й ідуть в Київську губернію та в Польщу. Приїдуть до пана ляха, мов купувать там то скот, то вовну, а пан і прийма їх за гостей, а на ніч одводе їм убраті горниці. Дождуть, було, ночі, під'їдуть з ліску до горниці казаки і почнуть вони ворожить біля панів та

* Серома, голь бездомная.

панського скарбу. Було заберуть або поб'ють на місті і пана, і пані, все багатство візьмуть, а християн на волю випустять, бо тоды поляки дуже мучили український народ. Кажуть старі люди, шо й орали людьми, і пропивали як собак, і що тіко не робили. Сказано, щитали за собак. Як стали вже в свою віру обвиртатъ, то, звісно, свій за свого стоїть, і ідуть казаки виручатъ своїх братів з неволі та й нуздають їх в Запоріжжя. Були, кажуть, такі муки, шо народ голий та голодний скитався по степах, лісах та бурьянах, як звір, поки добереться сердешний до Запоріжжя, або в Гетьманщину.

Записано Я. Новицьким зі слів діда Пилипа Молодика, с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії. Лютого 1876 року.

325. [Запорозький ватажок Корж]

В неділеньку, як сонечко сходить,
Пан левентарь по риночку ходить,
За собою запорожців водить.
Запорожці левентаря просять:
- Ой пане наш, пане левентарю,
Не дай же нас ляхам на поталу!
Бери у нас коні воронії,
А нас пускай – ще ми молодії...
- Велю у вас коні одібрати,
А вас велю в темницю забрати...
- Ой пане наш, пане левентарю,
Не дай же нас ляхам на поталу!
Бери ж у нас шаблі та рушниці,
А нас пускай с темної темниці.
- Велю ж у вас рушниці забрати,
А вас велю на палі¹ сажати.
Стали Коржа на палю сажати,
Ой став же Корж всю правду казати:
- Запорожці, ви добрі молодці,
Як будете з неволі тікати, -
Не тікайте битими шляхами,
Та тікайте темними лугами,
А шоб же вас ляхи не нагнали,
Бо ляшеньки - зрадливії люди,
Як наженуть - негаразд вам буде.

Дід Микита Джигирь, 88 років, с. Кушугумівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 5 грудня 1887 року.

¹ Острый железный кол, на который сажали преступников.

Переказ. Про Коржа колись співав і розповідав дід Твардовській; це був чоловік запорожского покоління. Корж був ватажок і водив запорожців в Польшу. Оце було як біжить погоня¹, то він і приказує запорожцям: “Не розбігайтесь, братці, – держіться купи²!” Вони його і слухають. Оце ляхи добігають і вже розмахують шаблями, - вони піднімуть вгору ратища і з’їдуться в купу. Ляхам здається, що то ліс і пробіжать мимо. Раз вертався Корж с Польщі, а за ним погоня круля³. Не послушали його молоді хлопці і розбіглись. Ляхи всіх половили. Корж не своєю смертю умер, – його посадили на палю; от цього міста я тіко і знаю пісню:

Ой крикнув Корж, на палі сидяче:
- Запорожці, ви добрі молодці,
Не вганяйтесь в Польшу за ляхами,
Не тікайте разними шляхами:
Бо ляшеньки - зрадливії люди,
Як піймають – лишенько вам буде.

Запорожці були характерники. Було як збираються в Польшу, то беруть не більше, як дванадцять чоловік: зайвого⁴ щоб не було. Оце як схочеться їм спочити серед степу, то вони поставлять коней хвостами до хвостів, постромляють між ними ратища і давай в карти грать. Де візьмуться ляхи, верхами, - та до їх: “Рембай главу! Рембай главу!”⁵ Добіжать до запорожців та й обминуть: їм покажется дубовий байрак⁶.

*Дід Трохим Ковбаса, 89 років, с. Язикове (Федорівка)
Катеринославського повіту. 27 вересня 1887 року.*

326. Перебийніс і Хмельницький (переказ)

За Хмельницького, кажуть, жиди тікали з України. От раз їдуть Перебийніс с Хмельницьким, коли в степу кібітка, а отдаль – жиди пасуть коней. Вони до їх.

- Здорові були, земляки!
- Здрастуйте, вельможні пани.
- А що ви за люди?
- Цинці с Поцаєва.
- Коли ви ченци, – де ж ваш ігумен?

¹Преследующий отряд.

²Сплотиться вместе.

³Короля.

⁴Лишнего.

⁵Руби голову.

⁶Дубовий лес.

- Насе мегун післо коні пасти.
 - А кому ж ви віруєте?
 - Христові і Богові.
 - А хто ж ваш Христос і Бог?
 - Перебийніс – як Христос, а Хмельницькій – як сам Бох...
 - Е, це вже брехня!.. А беріть їх, хлопці, в тороки¹ та везіть годувати раки...
 - Ой вей! Помилуйте, вельможні пани: у нас дітки маленькі.
 - Дарма!.. Ви жіди, а ваші діти жидинята... Беріть, хлопці, беріть!
- Пов'язали козаки, везуть, шей прислухаються, щоб який не здох, а як здохне, щоб не завонявся.

*Дід Прокопенко, 67 років, с. Покровське
Олександрівського повіту, 19 листопада 1879 року.*

Угнетение украинского народа поляками, тиранства “жидов рындарив” (арендаторов имений и церквей), поругание над православными церквами, поборы на рыбных реках, проезжих дорогах, мостах и перевозах вызвали в 1648 году поголовное народное восстание. Вооружившись саблями, ружьями, гакивницами, а за неимением орудий – киями, дубьем, косами и ножами, разъяренный народ произвел страшные опустошения в Правобережной польской Украине и Подолии. Масса восставшего народа делилась на отряды, носившие названия загонов, каждый отряд имел своего предводителя. К числу известных предводителей загонов принадлежит и имя Максима Перебийноса. По преданиям народа, Перебийнос обладал несокрушимой силой характерника, “его не брала пуля, [он] не тонул в воде, не горел в огне, не боялся чорта в болоте”. Истребив сначала евреев и поляков в Переяславе, Перебийнос двинулся с своим многочисленным загоном на правый берег Днепра к Бугу, опустошил, выжег все попадавшиеся на пути города и села, выбил, вырезал “жидов и ляхов”. Максим Перебийнос – современник Богдана Хмельницкого; в исторической литературе он известен под именем Кривоноса. Интересные подробности о нем желающие могут найти в монографии Костомарова “Богдан Хмельницкий”.

327. Жид – шпигун (історичний переказ)

В кровавой истории Украины и Запорожья мы часто встречаем имя “ляха” на ряду с именем “жида” как непримиримых врагов православия и политической независимости. “Лях” является поработителем прав, “жид” – в качестве арендатора имений, проезжих дорог, переправ и даже

¹ Ремни у седла, которыми привязывают дорожный багаж и всякую тяжесть.

церквей – в качестве эксплуататора и шпиона-предателя. Эти отношения яркими красками отмечены в поэтических народных песнях и думах, в народных преданиях. В пережитое историческое время, при всеобщем недовольстве и ропоте народа, при всех теснениях и кознях, какие усердно практиковали поляки, казачество являлось первым защитником народных прав, подымало меч и все свои счета сводило на кровавой расправе. Обрасчики этих отношений читатели найдут в “Исторических песнях малорусского народа” Антоновича и Драгоманова, т. 1, стр. “Угнетение Украины жидами арендаторами и возстания”, подобный же обращик в виде предания записан нами из уст народа. Приведем его дословно.

“Раз в Кіевской губернії піймали запорожці жидюгу – шпійона та й думають: шо з ним робить? Одні кажуть убиймо, другі кажуть – повісьмо, треті кажуть – одіслать до кошового. Чі до кошового, то й до кошового. Взяли вони обгудували свиню, звязали вмісті з жідом так, шо ніс прийшовся до хвоста, а ногі до пицька, упхнули в лантух і повезли в Січ. Кіш, кажуть, був десь біля Никиполя. Везуть та й везуть невіру, а він все джеркотить, блює та чха. Довго, кажуть, везли і не давали йому ні їсти, ні пити. Як привезли до міста, кошовий і каже:

- Ану, лишень, вилазь, юдо!

Виліз він обриганий, обіг... , обіс... , обісц...

– Молодці запорожці! – каже кошовий, – до ладу припоштували свиняче вухо.

Давай тоді питать у жида правди.

- Шо ж, - каже, - вельможна милость, мене підкупила Польща, щоб я розвідував, де шо і як.

Взяли тоді його і повісили за ноги.

*Охрім Коршун, 60 років, с. Ольгінське Маріупольського повіту
Катеринославської губернії. Січень 1887 року.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

328. Семен Палій (історичний переказ)

Семен Палій був лицарь великій. Про його, було, багато дечого розказують запорожці нашим батькам, а батькі уже нам.

Десь-то, кажуть, жили козаки, і між ними був молодий козак Семен. Раз кошовий зібрав військо і махнув воювать орду і ляхів, а Семен zostався глядіть добра. Тоді ще хат було не дуже товсто, більше жили курінями. От дохозяїнувався той Семен, поки спалив кошового курінь. “Шо його робить? – дума він, – прийдуть – буде міні”. Взяв рушницю і подався.

Довго він ішов байраками і зайшов в такі пущі¹, що тіко небо і видно. Сів він і спочива. Ось насунула хмара, став крапать дощ, потім грім, блискавка². Дивітця він на скелю, - коли вискакує лукавий. Як загремить грім, – він під скелю, як затихне – він вилізе і гнівить Господа. Семен і дума: шо ж тепер робить? Або йому смерть, або міні. Тіко шо вискочив він на скелю, Семен приціливсь і убив.

- Ой бий ще, - каже, - ще раз бий, - просе лукавий.

- Буде с тебе і разу.

Він знав, шо як випале вдруге, то побіжить. Зарядив Семен рушницю і посунувся очеретами в пущу. Іде він та й іде, а очерет густий та високій і світа не видно. Чує він, - тріщить очерет і шось суне прямо до його. Шо Бог дасть, - каже, -та туди. Коли ось показався дід старий, старий та білий.

- Здоров, - каже, - сину!

- Здоров, дідусю!

- Куди тебе Бог несе?

- Так і так, - каже, - діду: долі шукаю: або звірюка з'їсть, або дійду до Великого Лугу в Запорожжя.

І став йому Семен розказувать:

- Спалив, - каже, - курінь і боюся гніва козацького: або кіями заб'ють, або на шибиницю.

Дід і каже:

- Тепер за тобою погоня – сорок чоловік, тіко ти не бійся: піди до кошового, він простить.

Далі показує дід свою рушницю і каже:

- Тут таке цілке, тіко наведеш, так і є; давай, - каже, - поміняємось.

Вгорі літала очеретянка. Дід прицілився, бахнув, - вона і упала.

- Добра, - каже Семен, - рушниця, а моя ще лучша. Я, - каже, - не такого звіря убив.

От дід уп'ять і каже:

- Ну, коли мінять не хочеш, то дарую я тобі цю рушницю за те, шо убив сатану, тіко шануй його. Будеш ти, каже, великий лицарь і побіждатимеш неприятеля; будеш ти, - каже, - мінятьця як місяць: місяць зостарієтця – зостарієшся і ти, зійде молодик – будеш молодим і ти. Вертайся ж ти, сину, до кошового.

Сказав це дід і Бог зна де дівся, бо не простий чоловік він був, а святий апостол.

Помолився Семен і пішов до кошового. Прийшов, та прямо в курінь. А кошовий тіко шо умився, втераїтьця і молитву творе. Семен навколяшки.

¹ Пустыня.

² Молния.

- А шо, - каже, - єретичий сину, прийшов?

- Не клади, - каже, - тату, великого гніва: то я спалив курінь.

- Щастя ж твоє, - каже, - шо не піймала погоня – заколола б.

Далі кошовий і каже:

- За те, що спалив курінь – будь же, ти єретичий сину, Палієм.

Став він козакувать, став такий сильний, шо ніхто його не подужа.

Було як воюють козаки, то де Палій, – там і удача. Вибрали його козацькім батьком, тобто кошовим.

От приїхав швецькій король до проклятого Мазепа і давай вони пить.

Пилю, пилю, а потім і кликнули до себе Семена Палія. Король і каже:

- Погуляймо, братці, та візьмемось рубати в пень¹ Москаля”.

- Не дїждешь! – каже Семен Палій”.

Як схопитьця король, як схопитьця проклятий Мазепа, та до Семена Палія.

- Беріть, вьяжіть, слуги, сякого такого!

Взяли Семена Палія, скували в залізо руки, ноги і замуrowали в темницю. Не богато ж він там сидів, не ївше і не пивше – двадцять год. Через двадцять год пішов швед войною на царя Петра, пішов с ним і проклятий Мазепа. Стали під Полтавою. У царя сила війська, а у шведа і в проклятого Мазепа ще більша. Став швед побивать москаля, а Петро і каже:

- Дай міні, шведо, хоть трохи отдыху.

Той дав. Петро пішов у свій стан і пита:

- Чи нема, братці, між вами богатирия або характерника?

Визвався хлопець 16-ти літ і каже:

- Я б поміг, та ше літа не вийшли, а єсть, - каже, - замуrowаний в темниці Семен Палій, той побідить шведа.

Послав царь за Палієм. Одмуrowали його, глянули – аж у його борода і коса по коліна, вуси – по пояс. Сорочка, штани на йому опали, – страшно і глянуть. Наділи одєжу, підвели коня. Шо стане Семен Палій сідать, – кінь так і вгрузне по коліна. Стіко не підводили, ні один кінь не здержав. Тоді привели царьского коня. Він сів і поїхав. Приїжжає до царя. Царь посадив його за дубовий стіл, угощає і правди питає.

- Шо, - каже, - Семене Палію, чи звоюємо шведа?

- Звоюємо, - каже, - тіко дай три дні хліба святого поїсти та спочить.

У Шведа була баба химородница². От глянула вона на Петрове військо і каже:

- Ой, шось за напасть велика буде на нас. Вели, - каже, - королю, кувать коней, назад гаками³, та нумо тікать.

¹ Рубать в пень - поголовно.

² Колдунья, знахарка.

³ Передней частью подковы назад; собственно гаки – острые зубцы снизу у подковы.

Поки швед покував коней, – ось уже і Семен Палій спочив. Надів він дорогу одежу, сів на коня і сунув з військом на шведа. Чи довго він там бився, чи ні, – вибіг на могилу і пита царя:

- Бачиш шведа?

– Бачу, - каже, - подався через гору.

Вибіг тоді Палій на кряж і пита уп'ять:

- А тепер бачиш?

- Бачу, - каже, - один другого черкає шаблями.

- А короля бачиш?

– Побіг, - каже, - король степом, а за ним проклятий Мазепа, аж курява знялась.

Як звоював Палій шведа, Петро і каже:

- Ну, Семене Палію, тепер я дам тобі грошей стіко схочеш, дам я тобі панські області.

- Ні, - каже Палій, - не треба міні ні грошей, ні панських областей: дай міні милу Україну, за котору я двадцять літ страждав, – більше у тебе не прошу нічого.

Дав Петро Палієві Україну і став він виживать ворогів. Як вивів всіх, тоді і сам Бог зна, де дівся. Він, кажуть, і тепер десь живий і, як Господь йому велів, міняється як місяць: старіє і молодіє* .

*Дід Євдоким Каплій, 70 років, с. Краснокутівка
Олександрівського повіту, 17 січня 1888 року.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

329. Сава Чалий (пісня і переказ)

Ой був на Січі старий козак на прозвіще Чалий,
Вигодував сина Саву ляшенькам на славу.
Ой чі бачеш ти, старий, сідий, а шо твій син робить, -
Як полове запорожців – то в кайданах водить?..
Ой як крикнув старий, сідий та на запорожців:
- Хіба ж нема проміж вами удаліх молодців?!
Обізвався Гнатко-братко, та ні ввіщо вбраться:
- Знаю, знаю пана Саву – можу з ним пограться.
- Ой як можеш, брате Гнате, с Савою пограться,
Буде тобі, брате-Гнате, у віщо й убраться.
Ой ще не світ, ой ще не світ, ой ще не світає.
А вже Гнатко с Кравчиною коники сідлають.
Заїхали в нову карчму меду-вина пити,

* Подробная статья г. Каллаша о Мазепе и Палие по песням и сказаниям напечатана во II кн. Этнографич. Обозрения 1889 г.

Назбігались вражі ляхи, – хотіли побити.
 Ой ударили запорожці навхрест шабельками, -
 Повтікали вражі ляхи попід рученьками.
 Ой був Сава в Немирові, у тестя на обіді,
 Та не знав він і не відав об своїй гирькій біді.
 Приїзжає та пан Сава, та до свого двору,
 Питається челядоньки: чи все гаразд дома?
 - Ой за все гаразд, пане Саво, і добра година,
 Породила твоя пані хорошого сина;
 Ой за все гаразд, пане Саво, тіко за одно страшно, –
 Виглядають гайдамаки із-за гори часто.
 - Та нехай вони виглядають, – я їх не боюся,
 Єсть у мене війська много, – я з ними поб'юся.
 Ой сів Сава в кінці столу та листоньки пише,
 А Савиха молодая дитину колише;
 Сидить Сава в кінці столу, листоньки читає,
 А Савиха молодая важенько здихає:
 - Ой ну люлі, мале дитя, ой ну люлі, блазне,
 Через тебе, малий блазне, вся худоба брязне;
 Ой ну люлі, мале дитя, ой ну люлі спати, -
 Наїхали гайдамаки до нашої хати.
 А у того пана Сави весь двір на помості,
 Приїхали та до його козаченьки в гості.
 - Здоров, здоров, пане Саво, – а шо ти гадаєш:
 Здалека ти гостей маєш, – чим їх привітаєш?
 - Ой чим же вас, милі братці, я буду вітати?
 А дав мені Господь сина, – буду в куми брати.
 - Ой чом же ти, пане Саво, тоді не кумався,
 Як у Січі з отаманом у вічі видався?
 Та йшов же ти біля його та й не признавався.
 - Піди, хлопку, піди, малий, та вточи горілки,
 Та вип'ємо с козаками за здоров'є жінки;
 Піди, хлопку, піди, малий, та уточи пива, -
 Та вип'ємо с козаками за малого сина;
 Піди, хлопку, піди, малий, та уточи меду, -
 Трудно, нудно на серденьку, головки не зведу.
 - Не того ж ми наїхали, шоб пить, кумовати,
 Хочем тебе, пане Саво, із душею взяти.
 - Беріть, беріть, милі братці, срібло, злото й зброю,
 Тіко пустіть, милі братці, живого з душею!
 - Було б тобі, пане Саво, шкоди не робити,

Запорозькім козаченькам голов не лупити,
А піймавші у неволю – в кайданах не водити.
Ой кинувся та пан Сава до ясної зброї, -
Та підняли пана Саву на ратища вгору;
Ой кинувся та пан Сава до гострого меча, -
Полетіла пана Сави головонька з плеча.

*Дід Дмитро Степанович Биковський, 78 років,
Нікополь Катеринославського повіту. 12 червня 1894 року.*

Дополнение певца (предание). Сава був нерідний син кошового Чалого: його найшли козаки в степу, а Чалий тіко вигодував його в Січі. Як дійшов Сава великого ума – взяв і передався ляхам. Став тоді жить у Польші, став гайдамачить. Отсе набере ляхів та й веде грабувать запорозьки церкви. Мало йому було цього, – став він ловить запорожців в їхній землі, став кувать в кайдани та знущаться... Горе було від його!.. Отсе піймає козака, розіпне руки і кілок увьяже. Стоїть він, мов розіп'ятий на хресті. Потім зніме шкуру з голови, підніме її за чуприну вгору та й каже: “От шапка, так шапка!.. А ну надінь, козаче!..” Закоте шкуру на ногах, на руках та й оп'ять: “Отсе тобі і червоні сап'яни, і рукавиці, – іди гуляй!” Пустить козака в степ, то він стече кровью і Богу душу отдасть. От така воно мода була колись у всій лядській землі...

Чалий був знахурь великий, боялись його і запорожці, а потім таки не втерпіли:

- Доки, - кажуть, – еретичий сину, ми будемо терпіть муки від твого Савки! - Та за груди його...

Ой як крикнув старий, сідий, та на запорожців:

“Хіба ж нема проміж вами удаліх молодців?”

Ось Гнатко Голий і обізався:

- Я б, - каже, - піймав Савку, так ні ввіщо гаразд одягтись.

А Гнатко під той шанець всю одержу промантачив¹ в корчмі. Дали йому найкращу одержу, коня і зброю. Гнатко-братко підмовив Кравчину та ще десятків три козаків і давай збіраться. Посіддали коней, понасипали своєї землі в сап'яни, а коням понабивали її під копита, пообтикались терном і подалися...

Чи довго вже їхали, чи ні, – набігли в лісу корчму. Глянули, – аж у дворі коней осідланіх видимо і невидимо, а у корчмі ляхи п'ячать²...

- Шо ж будемо робить, – каже Кравчина, - їх до лихого години, а нас мало?...

- Шо робить? – каже Гнатко. – Ріжте мерщі поводи та гоніть коней в Січ!

¹ Прогулял.

² Кутят.

Козаки погнали коней, а Гнатко с Кравчиною до вікон, та с пістолів: бух! бух! бух! Ляшки-панки і собі за ружжя, вискочили та клац! клац! клац! – аж вони замовлені...

Ударили запорожці навхрест шабельками, -
Повтікали вражі ляхи попід рученьками!

Як повтікали ляшки, запорожці тоді випили по корячку горілки і гайда далі.

Сава на той час вернувся від тестя додому. Приїхав до двору та й питає:
- Чи все гаразд дома?

Ворожка, що бабувала у його жінки, і одвіча йому:

За все гаразд, пане Саво, – тіко за одно страшно:
Виглядають гайдамаки із-за гори часто.

- А далеко, бабо, відсіль?

– Та цурь їм: у своїй землі, за лісом!

Бабі і невдогад, що їй очі одведено: та земля була у сасьянах та під копитами, а ліс – у казаків за сідлами...

Не успів Сава вскочить в хату, аж ось уже і Гнатко с Кравчиною на порозі... Взяли його і підняли на списи...

В пісні співають, що Сава посилав хлопця за медом-горілкою. Це він хотів, щоб йому принесли пістолі та спис, а хлопець не догадався.

Гнатко с Кравчиною заговорювали ружжя, і їх ні куля, ні шабля не брала.

*Дід Дмитро Степанович Биковський, 78 років,
Нікополь Катеринославського повіту.
12 червня 1894 року.*

330. Сава Чалий в народній пам'яті

[А]

Сава виріс в Січі і товаришував з запорожцями. В Великому Лузі і тепер єсть Савино озеро, – він, тут, кажуть, жив, а потім перебрався на Савур-могилу. Став розбійничать, став грабувать чумаків, так його запорожці хотіли піймать; він тоді продався ляхам і давай служить їм. Оце було, кажуть, піймає запорожців і позаковує в залізо; потім обріже ноги низче колін, руки низче локтів та й закоте шкіру; тоді уп'ять обчеркне ножем голову вище брів і потилиці і здере шкіру з волоссям. Помучить, насміється та й пuste козака на погибель. Того про його так і в пісні співають. Він був єретик і душоуб.

*Дід Авксентій Федорович Орел, с. Кушугумівка
Олександрівського повіту Катеринославської губернії.*

331. [Сава Чалий в народній пам'яті] [Б]

Про Саву єсть пісня, тіко я її гаразд не складу, а покійний дід, було, часто співа і розказує про його. Колись, кажуть, жив в Січі старий козак Чалий, зроду не жонатий. Раз їхав він і найшов хлопця: воно блудило по степу. Оце і буде той самий Сава. Чалий взяв його за сина. Другий раз, саме в жнива, Чалий найшов другого хлопчика, голого як мати народила: Звали його Гнатком. Сава, кажуть, був задеракуватий, а Гнатко смирний і покірний. Як повиростали хлопці, то стали обидва козакувать в Запорозжї.

От Савка чи довго козакував, чи ні, а тіко взяв і передався ляхам. Там він оженився і зробив собі хату в таких пущах, шо мало хто і знав. Набрал він собі шайку ляхів і давай їздить в Запорозжє грабувать церкви. З запорожцями вони теж обходились негаразд: оце піймають стіко там козаків і давай з живих шкури драть. Кошовий тоді кликнув Гнатка Голого (це його в Січі прозвали) і каже:

- Ну, Голенький, знаєш ти норови Сави; піймай його, разсякого-такого сина, та превези в Січ.

- Чі піймать, то й піймать еретичого сина, а тіко дай мені, тату, характерників, – одвіча Голий кошовому.

Той дав. До схід сонця понасипали вони своєї землі в чоботи, повтикали за сідла терну і поїхали.

Ой був Сава в Немирові в ляха на обіді,
Та не знав він і не відав об своїй гірській біді.

Приїхав додому, а у його була молода жінка Машка і баба-ворожка, на прозвіще Наталочка-Куховарочка. Сава до ворожки і каже:

- А ну кинь на карти: шось мені сни погані сняться”...

Та кинула і каже:

- Сподівайся гайдамаків.

– А де ж вони тепер?

– Ще в своїй землі.

- Нічого, - каже, - не боюся я їх.

Кинувся листи писать в Немиров, шоб сбіралось військо, а Наталочка-Куховарочка сіла колихать дитину і співа:

Ой ну люлі, ой ну люлі, ой ну люлі спати,
Бо найдуть гайдамаки до нашої хати;
Ой ну люлі, ой ну люлі, засни, малий блазне,
Через тебе, малий блазне, вся худоба брязне.

- Шо ти, бабусю, кажешь? – пита Сава.

– Та це, - каже, - приспівую, шоб спало.

Він упьять:

- Кинь, бабусю, на карти, бо мені наче сумно.

Кинула вона вдруге.

- Біжать, - каже, - гайдамаки ще й досі в своїй землі та за лісами.

Тіко що це сказала, аж ось Гнатко с козаками в двері.

- Здоров, здоров, пане Саве, здоров тобі в хату,

Здалека ти гостей маєш – чим будеш витати?

- А чим же вас, милі, братці, буду я витати:

Ой дав мені Господь сина, – буду в куми брати.

- Та було б тобі, пане Саво, тоді в куми брати,

А як ходив ти до Гарду церкви руйнувати.

Як підняли пана Саву на три списи вгору,

Та вдарили об поміст, – облився він кровью.

Прив'язали тоді пана Саву коневі на спину і повезли до кошового.

Андрій Халєпа, 60 років,

с. Андріївка Олександрівського повіту, 14 січня 1885 року.

332. [Сава Чалий в народній пам'яті]

(В)

В пісні співають:

Ой був в Січі старий козак на прозвище Чалий,

Вигодував сина Саву ляшенькам на славу.

Сава не мав собі роду, і змалку вигодував його запорожець Чалий. Як уже виріс Сава, став козаком на всю Січ. От прийшов час померати Чалому, він кликнув Саву і каже:

- Оце тобі кинь вороний, вся на його зброя,

Та служи, сину, запорожцям по моєму слову.

Не послухав Сава діда: як тіко той помер, він продався ляхам і став ватажком. Давай тоді розбой водить на запорожців, давай обкрадять церкви. В Запорозжї був превеликий знахур і характерник Гнатко-братко.

- Стой же, - каже, - Саво, я тебе піймаю.

Змовився він с Кравчиною і Булатом їхать.

Ой ще не світ, ой ще не світ, ой ще не світає,

А вже Гнатко с Кравчиною коні посіддали.

Посіддали та й гайда. Сава тоді саме приїхав з гостей додому та й пита:

- Чи все гаразд дома?

Баба-ворожка йому і каже:

За все гаразд, за все гаразд, – тіко за одно страшно:

Вилітають із-за гори чорні кроки часто.

- А ну, каже, бабусенько, кинь на карти.

Вона кинула і каже:

- Це щось недобре випада: якихсь здалека гостей сподівайся.
- А скоро?
- Та як тобі і сказати: випада, наче ще в своїй землі, за густим лісом, і наче близько.

А Гнатко-братко, Булат і Кравчина, як од'їзжали із Запорож'я, то понасапали в сап'яни своєї землі, понабивали коням під копита і пообтикались терном. От воно і одводе очі: мов вони за лісами, в своїй землі.

Догадався Сава, з якого краю гості, і послав за військом. На той час у Сави були родини, треба було людей пригостити, і послав хлопця за пивом і горілкою.

Ой піди, хлопку, до винниці та вточи горілки,
Та вип'ємо за здоров'є Савиної жінки;
Ой піди, хлопку, до пивниці та й уточи пива,
Та вип'ємо за здоров'є Савиноного сина.
Ой ще хлопка, ой ще малий не дійшов до винниці,
А вже Гнатко с Кравчиною в Савиній світлиці.
- Здоров, здоров, брате Саво, – думаєш-гадаєш,
Ти з далека гостей маєш, чим їх привитаєш?
- Ой чим же вас, милі братці, я буду витати?
Жінка сина спородила, – буду в куми брати.
- Ой уже ж тобі, брате Саво, з нами не куматься,
Проси, Саво, а щоб дали з жінкою прощатися.
Годі тобі, брате Саво, ляшкам угождати,
Пора тобі, скурвий сину, за все одвічати.
Як підняли пана Саву на три списи вгору
Та вдарили пана Саву об пень головою...

Управились с Савою і посідали горілки пити. Коли ось і ляхи біжать...

Ой ударили два ляшеньки навхрест шабельками, -
Утікайте, гайдамаки, проміж рученьками.

Ляхів набігло привелика сила, а запорожців мало. Давай вони на коні та тікають.

На тім боці на толоці – будто орел кряче,
Коли глянув Гнатко-братко, - аж Кравчина плаче.

Нагнали ляхи Кравчину і хотіли зарубати, а Гнатко-братко обернув коня, махнув шаблею – вони самі себе і порубали. Тоді Кравчина нагнав Гнатка-братка і подалися в Січ.

*Наум Григорович Бабець, 62 роки,
Михайлівка (Лукашево) Олександрівського повіту
Катеринославської губернії, 27 жовтня 1888 року.*

Оба варианта и предания богаты оригинальными подробностями.

Сравн. Максимович. Украинские народ. песни 1834 г. стр. 90; Чубинский, Труды, V, 965. Екатериносл. губ. ведомости, 1865 г., № 22 (Два варианта, доставл. М. Костомаровым). – Скальковский. Наезды гайдамаков на Западную Украину, 1845 г. стр. 159 и 169. Закревский. Старосветск. бандуристы – I, 13. Вариант записан им в губернии, близкой к Польше, или подправлен рукою поляка. Костомаров. Народн. песни в малор. лит. сборн. Мордовцева (1859), стр. 197. Головацкій, I, 18 – 2, III, 9 – 12. Kolberg. Rokcie II, 1 – 5, Чернявская в V т. Сборн. Харьк. ист. фил. общ., 136. Киевск. Стар., 1887, XIX, 194, 470.

333. Кошовий Калнишевський (А)

*Розорення Січі. Втеча запорожців в Туреччину
(Переказ)*

Запорожці просили кошового Калниша:

- Поїдь, пане отамане, до цариці, - хай змилується, - бо чутка ходе, шо згонять нас відсіль.

“Ні, каже, – лучше поїду в Київ та помолюся Пречистій: вона скоріше змилується”.

Поїхав, помоливсь і вернувся. Ось незабаром і московське військо опинилось біля Січі. Кошовий пішов в церкву, а за ним увязалась собачка та й собі туди... Побачили козаки і кажуть:

- Е, братці, – це не перед добром: зрада!..

- Давайте уб'ємо кошового!

Почув джура, та до кошового:

- Так і так, пане кошовий: тікай, бо буде біда.

Пов'язав він голову кошовому платком, веде в бокові двері і просе:

- Пропустіть, - каже, - люди добрі: у чоловіка з носа кров пішла...

Пропустили. Джура одвів його геть-геть і каже:

- Іди, пане кошовий, у ту он хату, шо біля Підпільної: там сховають.

Кошовий в хату, та на горіще, – і прикрили його нехворощею...

Стали виходить с церкви, стали шукать: і сюди, і туди, – нема кошового... Баче Калниш кошовий, шо біда, діждав ночі та й махнув в московський стан... Махнув, кажуть та уже більше і не вертався: його закували в залізо...

Обступив москаль Січ і об'явив:

- Здавайтесь, хлопці, добром, бо буде біда!

Старі запорожці тобто і здаться, так молоді не те... Спалили міст на Підпільній, забрали пушки, ружжя в плавню і ждуть, поки москаль начне палить...

У Січі був протопоп Ладимірь. Узнав він їх думку і почав совітувать:

- Повиніться, - каже, - братці, не гнівіть цариці! Сила, - каже, - нерівна: вас багато, а москаля ще більше; за це милості вам не буде; лучше, - каже, - ідіть в церкву помолимося: шо Бог дасть, те і буде...

Послухали деякі попа, та на свою біду: не встигли вийти в церкву, - тут їх і закували в залізо...

Як почули козаки, шо кошовий і отамани в залізах, - давай переганять дуби та байдаки с Підпільної в Павлюк, давай каптани драть та конопатить, давай складувать пушки, ружжя... Управились, помолились, понасипали в чоботи землі і нум сідають... Козаків сила, а дубів мало: шо сядуть, – вони і тонуть... Шо ж його робить? Давай тоді скидають лишніх людей, давай рушать... Тоді Павлюком як подались, як подались... Вийхали в Дніпро, як понапинали паруса, та уже в Турещині зняли... Багато козаків подалось водою, багато і пішки... Піші сіроми чвалали понад Дніпром, а де забачять, було, каюк, – то той і їх... Тоді, кажуть, от Січі до Лимана, у кого були каюки та байдаки, у кого були водяні млини, – і ті позаганяли в Турещину...

Живуть, кажуть, і тепер козаки в Турещині, живуть і хліб їдять не по-нашому, – в привольї...

*Записано Я. Новицьким зі слів діда Дениса Грошового, 70 років,
в с. Покровському на р. Підпільній Катеринославського повіту
13 червня 1894 року.*

334. [Кошовий Калнишевський] (Б)

*Кошевой Калныш. Дурное предчувствие запорожцев. Атака Сечи.
Бегство в Турцию. Воспоминание об оставшихся после разорения Сечи
запорожцах. Казацкие урочища*

Перед руйнуванням Січі кошовий Калниш зібрався на богомілья в Київ, а перед тим в Січі стали вить собаки: виють та й виють! Виють та й виють, щоночі! А далі як підняли пугачі: пугу та й пугу! пугу та й пугу! Пугукали вони і в капулівських плавнях, і в покровських, і в Великому Лузі... Сумно стало козакам...

Раз в неділю пішов Калниш в церкву, а за ним слідком невеличке шаш. “Ой, не перед добром, братці, собака в церкву вскочила”, – обізвались козаки... Стали виганяють собачку, – нічого не зроблять: куда кошовий, туда і вона. Не вистояв кошовий обідні, – пішов додому.

Через стіко там днів – де не взялось московське військо! Така сила, така сила, шо і оком не скинеш!... В плавнях, на гряді, жив козак Васюра. От зібрав він запорожців і каже:

- Не сумуйте, братці, і не шкодіть пороху!

Сказавші це, осідлав коня і подався до кошового. Прибіг, вскочив на порог і співа:

Дозволь, батьку отамане,
Нам на башті стати:
Москаль стане із мечами,
А ми с палашами,
Не виб'ємо палашами, -
Виб'єм кулаками,
Нехай слава не поляже
Проміж козаками!..

Калниш йому і отспівує:

Не дозволю, милі братці,
Вам на башті стати,
Бо єдна кров, християнська,
Гріх нам проливати...

Васюра оп'ять на коня та й до куреня... Настала ніч. Зібрались запорожці і давай збирати дуби та каюки, давай переганять їх с Підпільної в Павлюк і ховать в очерета. Управились з дубами, а потім взяли і запалили міст на Підпільній...

Це діялось протів неділі. Стало світати, – приїхав до їх піп та й каже:

- Не змагайтесь, хлопці, з москалем, бо його не звоюєте, а тільки роздратуєте!.. Збирайтесь лучше до церкви, та помолимось від напасти святей Покрові.

Хто послухав, – пішов, а більше осталося в плавнях конопатить дуби.

Недовго і молились козаки, – вернулись.

- А шо, - кажуть, - братці, – знаєте, де кошовий?

- А де?

- У москаля в залізах!..

- А писарі, судці?

- І ті там... На Січу нашу уже понавдив москаль горлаті пушки...

Запорожці тоді посідали на дуби і махнули Дніпром під турка...

Недовго думав і москаль: пооббїрвав церкви, забрав все, шо було, і давай зганять відсіль козаків, давай межувать землю вельможам...

Після того, як скасовано Січ, в капулівських плавнях оставались запорожські діди – Усатий і характерник Занудько. Усатий жив в урочищі Панидіно, у його був один тіко довгий ус, і коня кував назад підковами. Занудько жив на річці Темній і плодив бжолу. Довго ці і інчі жили тут діди, а од їх повились і козацькі пісні, і балачка про запорожський уряд.

Запорожці жили не так, як ми: хліба у їх не поводилось, а варили саламаху з борошна і їли з медом або з салом. В піст не погибали: риба і

тузлук у кожного були невиводно.

Багато ще, кажуть, жило запорожців на Нетрігуз – річці, на Шахівці, Темніх Водах і скрізь на грядях, тіко забув їм прозвіща.

В Капулівці, на Скарбній, стояли, кажуть, запорожські караблі. Як тікали запорожці під турка, то багато, кажуть, сховали казни і пушок в Скарбній. Гроші, кажуть, замулили в річку в мідніх казанах, і будуть вони лежать, поки світ сонця.

*Дід Кіндрат Матрапас, 73 роки,
с. Капулівка Катеринославського повіту, 10 вересня 1896 року*

Литература: Русская Старина, 1875 г. ноябрь, ст. П. С. Ефименко, “Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи (1691 – 1803); Эварницкий – Последний кошевой атаман П.И Калнышевский; Его же – История запорожских казаков, 1900 г. I; Скальковский – История Новой Сечи, 1885 – 86.

335. Як запорожці перехитрили Потьомкіна (переказ)

Як зруйнував Потьомка Січ, запорожці давай смолить байдаки та дуби, давай тікати в Турещину. Довідався Потьомка та й каже:

- Ну, скурві сини, коли ж ви так, так я ж вас ось як...

Звелів він вище Никиполя натягти канати од берега до берега і поначеплять дзвоники, а на Дніпро понаводить пушки. Думка, бач, була така: як тікатемуть запорожці вночі, – дзвоників не минуть, – тут їм і гак¹.

Ждуть ночі москалі, ждуть і запорожці. Стало вечеріть, – запорожський ватажок і каже:

- Рубайте, хлопці, гільчасті дуби та будемо рушати!

Зрубали с півсотні дубів, пустили в Дніпро за водою, а сами посідали на байдаки і поплевли тихенько. Темна була ніч! Опівночі доплевли дуби до канатів, а дзвони сразу: дзелень, дзелень, дзелень!.. Москалі до пушок, та з обох боків – бух! бух! бух!.. Як випалили заряди, ватажок і каже:

- Ну, хлопці, тепер за весла, та пора і веселої заспівать...

Затягли запорожці веселої і покрили Дніп байдаками. Немало їх, кажуть, і пішло під турка – дванадцять тисяч.

*Дід Трохим Штепа, 72 роки,
с. Вознесенка, острів Хортиця, 1 серпня 1887 року.*

¹ Конец, смерть. Собственно гак означает крюк, а в данном случае, – попался на гак, – пропал.

336. Запорожці Сагайдак, Скотивець, Дворяненко*

Что сохранилось в памяти народа о запорожцах: Сагайдаке, Скотивеце, Дворяненке. Взгляд запорожца Дворяненко на настоящую жизнь в сравнении с прошлой. Приднепровская местность “Сагайдашне”

Читатель! Нет сомнения, что вы знакомы с запорожцами, с этими вольными сынами Украины прошлого века. Если вас не знакомила с ними история и если вы живете в таком уголке нашего отечества, который удален от самого “Кишла” бывшей Запорожской Сечи, то едва ли до вас доходят те интересные предания о них, которыми богат Приднепровский край Екатеринославской губернии, где бушевала козацкая вольница и где осталось так много следов прошлого.

В этом году, 4 июня, исполнилось 100 лет, как запорожцы положили навсегда оружие и взялись за мирные занятия, но за первую сотню лет память о них не изгладилась в народе, так как живы еще те, которые переданное им отцами и дедами передают поколениям то в рассказах, то воспевают в думах и песнях, сложившихся в народе.

Обозревая Приднепровский край и останавливаясь то там, то в другом селе для изучения окрестностей, мне пришлось записать несколько исторических преданий из уст стариков, с которыми постараемся познакомить наших читателей, посвятив для этого ряд статей.

Из приводимого ниже рассказа крестьянина села Вознесенка Александровского уезда (Левая сторона Днепра, против острова Хортицы) Романа Булата читатели могут судить, как нелегко было запорожцам смириться с мыслью, что Сечь их, могущество которой создано веками и великою борьбою то с тем, то с другим народом, должна навсегда уничтожиться; и как нелегко было отважным героям после разгульной и беззаботной жизни привыкать к мирному труду и оседлости, повесив «рушницы» и «шаблю» на стенку.

Мы передадим слово в слово записанный нами от малоросса рассказ, не переводя его на русский язык; делаем это потому, что мы слишком дорожим каждым подлинным словом малоросса-рассказчика и из-за боязни, чтобы рассказ не потерял той прелести малорусской речи, под которую так трудно подделаться нашим литературным языком при всем его богатстве.

“Год двадцять буде тому, як ми ходили в Крим. Ідемо відтіля вже додому і не доїхавши верст двадцять до свого села, ми стали біля слободи Киньської (ныне местечко Григорьевка, имение графа А.Г. Канкринна, на реке Конке или Конские воды, как ее назвали в прошлом столетии) попасувать волів; назбирали сухеньких кізячків і заходились варить

* Заголовок поданий М. П. Драгомановим у збірнику 1876 р. (див. коментар).

куліш з рибою, бо кажись було чи в середу, чи в п'ятницю; наварили кулішу, посідали під возами і їмо. Приходе до нас старий, старий дід, та билий, билий як місяць, а червоний та повний як ягода.

– Здорове! - каже.

– Здорове! - одвічаємо.

– Звіткіля Бог несе?

– З Криму, - кажемо.

– А сами звіткаль?

- А ось, - кажемо, - з слободи недалекої вже, шо вище (А) Лександрівська, а ниже Кічкаса – з Вознесенки.

Дід тоді і каже:

- Охота вам чумакувать, таким людям молодім та здоровім можна б і так прожити та й багатім быть.

– Як же так? - питаїмо.

– Та так: ви живите біля Сагайдашного недалеко, де стіко гроший, шо не то задля вашого села, для двох губерній сталоб.

Ми й питаїмо:

- Які ж це гроші?

– Хіба ви не чули про покойнаго Сагайдака нічого?

– Та чули, - кажемо, - шо дехто із старіх богато за його рассказують, а за гроші Бог його зна.

– Ото ж, діти, шо старії рассказують, то вони й сами мало знають, бо, мабуть, діти, нема вже старішого мене: ось ста двадцятий наступає; ніхто так не зна Сагайдака, як я, бо не один год я вмісті з ним жив у самім тім таки ліску, шо й тепер від того зовеця Сагайдашне.

Дід нам тоді як почав рассказувать, як почав...

- Не за вас, - каже, - Січ уністожили і запорізня разрізнили, то ви, гляди, чи й знаєте шо? Було воно так. Цариця Катерина обступила своїм військом Запорожжя, забрала військо, кошових і деяку козацьку старшину, а козаки вже самі хоть і нехотя, а вже повинились. Одобрали тоді в нас землю, і все яке було мущество у війська, і дещо із гроший, шо не успіли заховать в землю, саміх козаків – кого разсилали по другим уже землям, кого в своє військо взяла, дехто подався на Дін, а дехто аж на Дунай. Звісно, ми товариством привикли жить своєю волею, то було й тікаємо уп'ять у Запорожжя; та вже небагато нас тоді тікало, так шо війська сильного вже не було; силились ми так, щоб мало хто й бачив, а коло Дніпра є де схватця: то в лісі, то в скелях.

Зійшлись ми раз з старим запорожцем, покойним Сагайдаком¹, а він і каже:

¹ На наш вопрос: где, т.е. в какой губернии казаки “замышляли” перебраться в Запорожье, рассказчик заметил, почесавши чуб: “Він і казав в якій губернії; чи в Київській, чи в Полтавській; кажись, в Київській (подумал). Та так, так, так і запишіть”.

- Давайте брати, упрять утечемо до Дніпра, бо хіба воно до діла козакові жити між бабами, та між кочергами; луче поселемось біля Січі таки, у тім ліску, що знаїте – супротів острова Хортиці (проти северного конца острова), то там нам добре буде; там, - каже, - кругом густий ліс, скелі та гори, будемо жити як у ями і ніякій чортяка не бачитиме.

– Добре, - кажемо.

Зібралось нас душ сорок, посіддали вночі коний та й подалися скрізь степами, бо слобід ще не було так багато, як тепер, а так було – де не де посьолок. Добігли до Дніпра, поперепливали кіньми, та вскочили в лісок, поробили куріні і давай жить. Звісно – чим було тоді козак живе, як не разбоєм, то крадіжкою. Жили ми там – ось і забув стіко год, казав дід – чи три, чи чотирі годи, а шось довгенько. Старий Сагайдак, каже дід, був наш отаман, було порядок дає і сидить більше дома, біля курінів, а ми було все їздемо; він було хліба придба на зіму та з скотом порайця дома.

От раз поїхали ми в Польщу, щоб поворожить коло де-яких панків та поживитця. Стали минать гряницю Кіевскої губернії, а тут, як на наше лихо, пороз'їздились ми нарізно на розвідки, а де не взялось царичене військо і половило нас, вісім чоловік. Заставляють нас пристать до війська. Шо тут робить? – Не хочіця; з чортирьма з нашіх возились, возились, – не хотять приставають: “Ми, - кажуть, - вольні козаки”. А далі дійшло діло і до шабель, так їх і повішали; нас же чьотирьох, заплішили в козаки.

Так уже, мабуть, через год військо наше, 2000 душ, йшло в Крим. Нас забрали задля того, щоб ми показували дорогу в Крим, бо ніхто такіх виходів не знав, як ми. Прийшлося нам йти якраз побіля Сагайдачне і переправляця через Дніпро в тім мисті, де тепер уже живуть німці, то звеця Кічкас. Прийшли ми до Дніпра. Поставало військо на березі, на піску, давай пантонні¹ мости наводить. Жаль міні стало старого нашого отамана, Сагайдака, бо вже я чув, шо його не минуть. Я одбіг од війська конем геть-геть туди аж супрутів Сагайдачного та й пустився конем уплинь водою, через Дніпро; був я уже серед Дніпра, а козаки давай стрілять на мене.

Переплив я річку, вискочив на берег та чагарником² до куріня покойного Сагайдака, а там було чоловік чи сім, чи з вісім або й з десять запорожців – не вспів розглядіця, бо не до того було, – та й кажу:

- Ей, батьку отамане, і ви, брати! Тікайте, та скоріше! Бо на тім боці військо вже пантонні мости справля, та зайде й до вас.

Позхвачувались козаки з міст, де сиділи та й давай навітки. Сагайдак і каже хлопцям:

¹ Пантонные мосты устраивались на лодках, через которые перекладывали доски.
Примеч. автора.

² Чагарник – такий густий лісок. *Примеч. рассказчика.*

- Біжіть мерщій приженіть чайку¹, а я поки управлюсь тут.

Побігли козаки до чайки, а старий Сагайдак убіг в землянку, висипав з скрині срібні та золоті талярі в дві шкури, виніс їх на середню скелю та й пустив між каміння; так і загули вони поміж каміннями. Він тоді виніс ще бочонок та відро з грішми, та в барліг, що нижче скелі, й загорнув. Зібравсь тоді тікати, та вибіг до Дніпра, до козаків, - а вони вже подались дубом (чайкой) на низ.

- Ей, підждіть, братці, й мене! - кричить Сагайдак.

- Ні, вже, батьку, прощай! - а сами грибуть, аж весла тріщать, та тікають.

Біжить Сагайдак до куріня та й каже:

- Ну, хоч здохну, а живим в руки не дамся!

Вбіг тоді в свою циглову землянку та й заперся залізними дверьми.

Я сів тоді на коня і подався чагарником понад берегом до того міста, де буде військо виходить на берег. Сів тоді біля криниці та вмочаю сухарі в криницю і їм. Стало військо вже на берег виходить, а майор конем як прибіжить до мене, та як крикне:

- Ах ти, сякій разтакій ізміннику, ти вже дав знать Сагайдакові, що ми до його прибудемо! - та так шашку надо мною і витяг.

Я йому й кажу:

- Коли не вірите міні, то повірьте оцім сухарям, цьому святому хлібові, що я не ізмінник; то я вплинь пустився задля того, що ми вже народ привишний до сього: не первена нам Дніпро перепливати.

- Тоді майор скомандував їхати війску в Сагайдашне, копіювать Сагайдака. Приїхали. Військо обступило запорозькі куріні, і як нікого з людей не нашли, то кинулись до цеглового куріня покойного Сагайдака. Курінь його був обнесений кругом залізною ришоткою. Як зачали ворожить біля його куріня, - ніяк дверей не одчинять; вони тоді зачали кричать, щоб старий вийшов. Не виходе. Давай вони силою брать, давай вікна бить. Вже як допекли старому, тоді давай він на їх з вікон стрелять та й положив на місті чоловіка зо три, а деякіх поранив.

За землянкою стояв стіжок гречаної соломи; взяло військо, дві гарбі соломи наклало, підвезло до землянки, закидало її всю так, що й вікон не стало видно, позлазили тоді козаки на землянку і давай штихами впихать солому в землянку, а далі й підпалили: думали - вийде. Задушився старий Сагайдак, а вийти таки не вийшов.

Довго тоді військо стояло в Сагайдашнім, вирубало увесь дубовий ліс, порізало багато скоту Сагайдакового (бо Сагайдак був такий багатий, що й сам не знав щоту своєму муцеству), забрали його табун коний і деякі припаси і поїхали дальше, вже аж у Крим.

¹ Чайка, або великий такий каюк, куди влізе чоловіка 50, що ми тепер звемо дубом. *Пр. рассказчика.*

Довго я вже служив в козаках, аж поки оставку дали. Після оставки я ще довго ходив в заброді¹, а як застаривсь, то прочув, що деякі мої старі товариші, що втекли дубом від Сагайдака, завернули в християни в цю слободу, де я й тепер живу, – та й собі тут посилюся; тепер уже їх і на світі нема та й я вже послідні дні доживаю.

Стали ми од'їждать, а дід і пита:

– А шо, хлопці, чи таки поріс ліс на усім місті, де порубало дуби військо, як копіювали Сагайдака?

– Поріс, – кажемо.

– Е, тепер уже як порубаєте, то вже більш не поросте.

Поїхали ми і вже більш не бачили того діда”.

Далее рассказчик наш сообщил, что после того, как “скопировали Сагайдака”, Сагайдашное не покидали престарелые запорожцы и проживали в редких случаях небольшими шайками, а большею частью по одиночке. Так отец рассказчика передавал ему, что вскоре после Сагайдака там поселился запорожец “Скотівець”. Он жил очень скромно, развел много скота и чрезвычайно был гостеприимный. Шайки он не держал, но как в то время казаки еще не могли отвыкнуть от вольной жизни, то бывало часто, едуци с раздобыток или, другими словами, с грабежей, наезжали к тому, и он точно принимал их к себе, по несколько дней кормил их и поил, а также скрывал их воровские сокровища, а иногда и их самих от преследования. “Було пристане до його яке лидащо, то він і годує його хлібом та медом, аби йому скот пас. Іноді було понабігають з слободи дітвора до діда, обступлять його кругом, то він давай їм казок розказувать, а вони коло його ригочуця, а дали поведе до куриня і давай угощать медом”. Рассказчик хорошо еще помнит одного запорожца, известного под фамилией Дворяненко, который умер в конце пятидесятих годов. Дворяненку, по словам рассказчика, было далеко за сто лет; поселился он вскоре после смерти “Скотівця” и жил в землянке, на попельнице Сагайдака; хотя уже населилось село Вознесенка в двух верстах ниже Сагайдачина, он все-таки не мог расстаться с одиночеством и переносил все лишения, которые преследовали его в престарелые годы.

Запорожец Дворяненко, как заметили мы из многих рассказов старика, вел скитальческую жизнь с молодых лет; это уже видно из того, что этот же Дворяненко в конце семисотых годов, уже был известен только что прибывшим для населения в Приднпровском крае немцам и дал им понять, “что значит запорожцы”, о чем мы когда-нибудь расскажем. Теперь же передадим небольшой рассказ нашего собеседника. “Було часто на Дніпрі сходишся з рибалками, бо він і сам рибальчив, та

¹ Де-небудь біля моря рибу ловив. Колись було зберуться бродяги, підуть до моря й давай рибальчить. *Пр. рассказчика.*

багато було дечого розкаже про старину; знав також багато запорозьких пісень, і любив часто співать їх; було як заведе оці, що про Кольниша співають:

Устань, батьку, Кольнишевський,
Просят тебе люди,
Та поїдем на Україну,
По-прежньому буде;

Та поїдем до столиці,
Благати цариці:
А чи не дасть тії землі,
А шо від грониці.

А як бува иноді п'яненькій, то було співа запорозьких пісень та схиле голову й плаче. “Ей, - каже, - минулось наше життя, та вже, мабуть, і не верниця; хіба молодими були й ми такі, як ви тепер? Ні... Хіба же сиділи б так, як ви сидите дома, біля жінок? Якраз... усиділи б... давно б уже на коней та й подалися б степами: або туди (указывая рукой на Польшу), або туди (в Крым). Запорозцеві всьо равно: шо свою голову зоставив, шо чужу зняв, аби живий не дався в руки та зостався козак козаком. Як подивися тепер на це все, шо понаробляли: города, села понасиляли, понастроювали хат; нашо це все? Колись було живемо в куринях та й горілку пьемо, а тепер шо?... Казна-що”.

Из рассказов о Дворянке мы поняли, что он был в свое время путеводителем туристам по знакомым ему местам. “Було як біжить губернатір через Кічкас, то й в Сагайдашне заверне до Дворяненка; дід було й веде його скрізь по скелям та по землянкам, де жив Сагайдак, та розкаже, де що було. Колись був губернатір, та такий легкий, шо всі було скелі сходе¹. Іноді й пани деякі проїжали Кічкас, то все було завернуть до діда послухать про старину; а як купить йому півкварти горілки, то не переслухав би й за день; шо не скаже було, та все доладу”.

И так, приднепровская местность Сагайдашное живет и будет жить в народе по имени запорожца Сагайдака. Но надолго ли сохранятся в народе предания о самом сагайдаке и его сподвижниках? Всем, что могли почерпнуть от народа, делимся с нашими читателями.

Обозрев Сагайдашное и исходив все выдающиеся места этой чудной местности, невольно скажешь, как согласна эта дикая приднепровская природа с правами народа прошлого века! Действительно справедливы поэтические слова Сагайдака: “Густий ліс, гори та скелі, де ніяка чортяка не побаче” – все ето вполне могло удовлетворить требовния силачей

¹ На сколько нам известно, это был начальник Екатеринославской губернии, Фабер.

русской земли, сложивших уже свои кости.

Местность эта от горы (с востока и юга) окружена скалами; внизу растет дубовый лес; среди самой местности возвышаются две огромных скалы, из которых одна (южная) носит название “Дурної скелі”, вдалась в Днепр, а во время весеннего разлива Днепра окружена со всех концов водою, образуя таким образом большой каменный остров; другая, – “Середняя скеля” расположена в 80 – 100 саженьях от первой, на более возвышенном месте, ближе к горе, от степи, и окружена дубовым лесом. На этой скале замечательное по своей оригинальности каменное кресло, как полагают, Сагайдака; это просто грубо обработанный камень, взнесен на возвышенность скалы, откуда есть возможность наблюдать окрестности; в нем искусно выдолблено сиденье такого размера, что свободно можно улечься человеку среднего роста; с наклонной стороны камня продолблено место спускать ноги, а вверху – место для головы. От долбления ли или от замерзания в нем случайно попавшей воды во время сильных морозов – камень расколот на две части, но расколотные половины плотно слеглись одна с другой. С обеих скал хорошо видны окрестности: остров Хортицкий (северный конец), колония Кичкас (на севере), на правой стороне Днепра, а также окрестные приднепровские степи; внизу быстро струится хрустальный Днепр. Словом, взору наблюдателя рисуется прелестный ландшафт, а шум воды, пробивающейся между ущельями пересекающих Днепр камней, оживляет эту дикую природу. На “Дурной” скале, занимающей огромное пространство местности, растут кусты ракиты, дуб и татарский клен, не говоря уже о зеленой траве и цветах, которыми бывает роскошно наряжена скала в весенние и летние месяцы. На скале горы, ведущей в лес, на попелищах Сагайдака, Скотивца, Дворяненка и позднейших их земляков остались следы куреней и тут же попадаются черепья горшков и мисок, которые заметно плотно мастерились, что можно заключить из толщины последних.

ЗАПОРОЖЦІ В УРОЧИЩІ САГАЙДАЧНОМУ

337. [Запорожець Скут]

По позднейшим повествованиям стариков сел. Вознесенки – Власенка, Бутка (Гаврилко), Панасенка, Немныхы, Лутая¹ и др., Сагайдак жил во время царствования Екатерины II, в горячую эпоху колонизации Запорожской степи и Приднепровья. Но, оставив имя урочищу, он не был последним обитателем этой интересной пустыни.

¹ Интересный рассказчик Кузьма Лутай всегда основывает свои сообщения на словах Бабуры, жившего в Маркусовой до 1875 и умершего 105 лет. Бабура, говорят, был челядником (наймытом) у какого то ватажка, бывал часто в Сагайдачном.

Вскоре в Сагайдачному оселились запорожцы Скут, Хоз и затем Матвий Шуть. Поселились они почти одновременно, как говорит народная память “до войны Потемки с турком” (1787 – 1791). “Скут, Хоз пересунулись з Великого Лугу, а Шуть причвалав з Крапівної (Золотоношк. у., Полтавск. губ.), родини своей, куда было загнала его судьба после падения Сечи. Впоследствии Шуть взял к себе родного брата Левка (“ мезынця”), который жил и вырос у Скута. Похоронивши последнего, он женился “в Нешкрібівці” (теперь с. Вознесенка), имел несколько сыновей, из которых и теперь живы Яков Шуть – 65, Осип – 64 и Грицько – 74-х лет. Все три старика прекрасно знают дядька Матвия, помнят Хоза, много интересного передают о Скуте, по рассказам отца. Скут, по их словам, жил почти в 2-х верстах от “сидальща” Сагайдака, где и до сих пор остались следы его “кышла”. По его имени балка урочища названа Скутивщиною, а ближайшая днепровская скала – Скутивцевою. Занимался дед рыбною ловлею, имел большую пасеку, много рогатого скота, лошадей, отличался зажиточностию и хлебосольством. “Ні до кого не завертало стілко бурлак, стілко йшло їх до Скута”, - говорит Грицько Шуть. “Він був чоловік старого покрою: ніколи було не випусте з хати голодного, голого... У нас, каже, колись в Січі був звичай: не питай бурлаки, чого прийшов і хто, а посади та нагодуй. Зімою було у його ніколи не переводилась бурлашня: живе, стілко в землянці поміститця, чоловік 5 – 6 ... Перезімуються – пішли собі, хто куди втрапив...”

- Попервах, - говорит Яков Шуть, - батько мій жив у брата, в мого дядька, Матвия. Жив, поки став змисленним¹, а потім баче, що брат його не шанує, і хотів мандрувать². Признався Скуту, а той і розсовітував: “Йди лучше до мене: я чоловік старий, роду не маю, доглядиш до смерти, - все твоє буде”. Батько послухав. Дав дід грошей, батько поїхав в Половицю, накупив пряжі, навязав сіток і став рибальчій... Тоді було – пряжу, нитки все купують в Половиці, де тепер Катеринослав: городу не було. А то вже як поїхала Катерина – став город...

Велика сила цариця: приїхала, поклала камінець³ і сказала Потьомці: “Гляди ж, щоб кругом цього камінця був город...” Через год, через два, розказують було покойник батько, де взялися і дома, і лавки, і церкви, і народу страннього до лихої години...

Год білше десятка жив батько у Скута... Дід було у пасіці сидить, а батько на річці... Риба ловилась не так, як тепер: було два рази закине сітку та й повен каюк⁴ ... Гроші ніколи не виводились; на інчі у діда було

¹ Умным.

² Уходить.

³ Намек на заложение собора Екатериною II 9 мая 1787 года. См. Скальсковский “Хронолог. обозрение истории Новороссийского края”, т. 1 стр. 189 и 261.

⁴ Лодка.

їх повен вулік¹... Старі люди більше кохались у скотові, чім у хлібові: приволля було... У Скута було, як іде череда до водопою, то аж земля гуде... Всю блукву² було займе.

Далее Яков Шуть рассказывает, что у Скута немало жило пастухов из “сиромашни”. Летом они жили под открытым небом или в куренях, а зимою в землянках.

338. [Смерть характерника Скута]

Скуту было более 100 лет, начал он хиреть, перестали носить ноги и вскоре умер.

Интересный рассказ Левка о его смерти.

“Умер дід. Я накрив його сіряком і кажу Степану:

- Або ти їдь кличь попа, або я.
- Ні вже, - каже, - їдь ти, бо я зібрався в дорогу.
- Не йди сьогодні, - кажу, - хоть вдвох поховаємо діда.
- Ну добре, - каже.

Запріг я коней в повозку, поїхав. По дорозі заїхав в Нешкрєбівку, попросів на похорони діда Шевця, а потім в кріпость. Тоді ще города Александрівська не було і помину: церква, лавки, хати, – все було в кріпості... Купив що треба, взяв попа. Приїздемо до землянки, аж Степан сидить на порозі і кіюру підняв...

- Шо це ти з кійком?
- А то, шо як підніметься, то тут і присяде.
- Хіба він галдовнік, хай Бог мілує?
- А чого ж він вусом воде!

Поховали діда. Степан кійок на плечі і подався. Білше про його не було і слуху. Мало у Скута зосталось грошей, мало і скоту. Гроші десь закопав дід, а скот ввесь видох”.

339. [Степан Великий]

В числе других бездомных бурлак деда нередко навещал Степан Великий.

Вот интересный рассказ об нем...

“Степан Великий – це таке прозвіще. Було увійде в землянку, то й не випрямится – такий високий. Як його прозивали по батькові, ніхто не знав... Чудний був козак! Було куда б не послав дід, рідко скоро вернется. Раз перед Великоднем Скут послав його в Нешкрєбівку позичить дрожжей на паску та на паляниці. Взяв він горця та й махнув. Скоро махнув і вернувся – аж через сім год...

¹ Улей.

² Низменности б. ч. вблизи реки, где пасут скот.

Сьомого году упьять таки під Великодні святкі стоїмо ми з дідом біля столу і місимо кісто на паски... Коли це гульк у вікно, - аж ось і Степан іде.

- От, - каже дід, - і Степан вернувся з дрожжями.

Степан на поріг та зразу ду-дук об стелю головою... Горщя з рук, - і пішли дрожжі по хаті.

- От-тобі і на! Хиря його батькові, – каже, - тим то, що швидкої роботи не хвалять...

Попосміялись з його...

- Сім год і горщя носів? - пита дід.

- Ні, - каже, - воно було заховано в скелі...

Став упьять жить Степан у діда... Де було не бува, куди не ходе – нікому ніколи не хвалится.

340. [Запорожець Хоз]

Запорожець Хоз жил на пепелище Сагайдака, в 2-х верстах от Кичкаской переправы. Защищенная скалами местность эта в то время прикрывалась дубовым лесом. Днепр здесь в 70 – 100 шагах. Под старость он женился. Бабка, говорят, пекла бублики и носила продавать в Кичкас. Детей не было. По словам 80-ти летнего Игната Бутка и др., жил он в небольшой хатенке. Вся внутренняя обстановка изобличала в нем завзятого казака-рубачу. Стены завешаны “пиками”, “рушницами”, “пистолями”, “шаблями”, “ладунками”. “Зброя”, дорогая, хорошая. И чего только не было у него из старины Запорожья!... “Змолоду він був великий воїн! - заключає Бутко. - Його часто навіщали запорожці з Великого Лугу. Все народ поодяганий та бравий”. В престарелые* годы он оставил рыбную ловлю, охоту и засел в пасеке. Бабу пережил и опять остался бурлакой. Умер в двадцатых годах текущ. столетия, имел более 100 лет от роду. Коротка и отрывочна история запорожца Хоза.

341. [Матвій Шуть і козацький ватажок]

Левко, как мы сказали раньше, женился в Нешкребивци, на дочери запорожца Шевця. Похоронив тестя, он жил на его месте, на этой самой “батькившине” живет и сын его Яков. По словам сыновей, Левко Шуть умер в 1854 – 55 году, имея более 100 лет от роду.

Последним обитателем Сагайдачного является запорожець Матвій Шуть, известный также под прозвищем Дворянына.¹ Он раньше жил на противоположной правой стороне Днепра в урочище Кичкас²

* Коректурна правка Я. Новицького.

¹ “Він був дворянського роду”, – обьясняет племянник его Грицько Шуть.

² Его “хатына”, по словам Грицька, стояла вблизи скал, в том месте, где теперь лесная пристань, что против Федоришиного острова. Тогда на всем набережьи был дубовый лес.

По приезде немцев (1789) он счел соседство их не по душе и потому перебрался на пепелище Сагайдака к Хозу. Подобно Скуту, Хозу, он вел знакомство со многими запорожцами из Велького Лугу, и в особенности дружил с ватажком, жившим верстах в 8 – 10 на Донском Шляху¹. Вот что об этом рассказывают Кузьма Лутай и Василий Панасенко словами Бабуры.

“В балочці над Донским шляхом жив ватажок або корольок с цілою ватагою² запорожців. На могилі було попеременно стоїть козак. Ото як заміте валку³ чумаків, то зараз на дорогу і стромля в землю ратище⁴, біля ратища, на повстині, кладе кусочок хліба, риби, дрібок соли, пшона, цибулі і інчого, чого їм треба. Покладе і гайда в терен до ватаги... Сидять та й дивляться. Підійжає чумака до ратища та й тпррр-у!.. Хто кладе на повсті хліб, хто сипле пшона, хто риби, хто цибулі, борошна, соли, сала... Накладуть харчі сіромахам* та й з Богом далі... Та й чом не дать?! Тоді чумацька валка була паровиць⁵ сто, двісті, тріста... по жмені борошна з воза, по шматку хліба, сала та й от стіко стане... Запорожці, було, ніколи не зачіпають чумака, а скоріш стають в прігоді від всякої напасти в степу... Тоді слобід тут не було, степ дикий, звіру, татарви шлялось до чорта... Тіко й людей було, що запорожці... Так от цей самий ватажок союзно жив з Матвієм Шутем. Тут, кажуть, в Сагайдашнім була у їх і скарбниця⁶...

342. [Матвій Шуть і характерники]

Швец, говорит наименьший 65-ти летний внук его Яков, как передают многие старшие его, принадлежал к числу “стародавних людей”. Он провел молодость, состарился в Запорожьи. По собственным его рассказам, не раз видел смерть и на суше, и на море... Пережил двух цариц и двух царей и умер в глубокой старости. “его годам и счету не было”.

Возратимся снова к личности Матвия Шутя. По рассказам племянника его Грицька, дедов Кузьмы Лутая, Илька Савоськи⁷, Гната

¹ Дорога под именем “Донского шляху” и теперь живет в народе. Поворотив от Кичкаской переправы влево, она представляет разветвление Крымского шляху через Александровск.

² Отряд, ватажок – предводитель.

³ Чумацкий обоз.

⁴ Держак, древко копья, пики.

* Правка Я. Новицького.

⁵ Пара волов и чумацька мажа (воз).

⁶ Казнохранилище. От скарб – казна, клад.

⁷ Деду Савоське теперь за 80 лет. Года три назад он оглох, но еще бодр, не расстается с рыбацьей сетью, живет на Слободке, предместьи г. Александровска.

Бутка и др., он в свои лучшие годы был также ватажком: его все слушали, к нему со всех сторон “набігали вісті”¹, наїзжали козаки, бурлашня, заходили сіроми... Это, говорят, было за Екатерины, это было в то время, когда в Новороссии витал дух Запорожья, когда Дикое поле и Великий Луг открывали притон бурлачеству в самом широком смысле.

У него бывали, говорят и характерники. Вот что рассказывает об них Кузьма Лутай.

“Понаїжжають, було, до Матвія характерники і давай вихваляться пістолями: той каже: мій дальше бє, а той - мій. Позаряжають і давай стрілять. Оце один стріля, а другий руку підставля... Куля в руку, а він тоді і кида межі очі: “На тобі! Яка гаряча, цур їй...”

По словам Грицька Шутя и Илька Савоськи, Матвий вел “вельку кумпанію” с ватажками-характерниками Громухою и Харсоном, жившими в Крутом Яру, вблизи нынешнего села Беленькое, Екатеринославского уезда. Передадим рассказ Савоськи.

“...Було найдуть до Матвія Харсон, Громуха і нум кружать горілку... Пють, було, тиждень. Потім убіраються їхать.

– А ну сідлай коней! - кричать на прислужника...

Той бере сідла і журіться:

- Де ж їх в світі Божому шукать, коли вони сами батогами позагоняли в степ!...

А тут ще й коні, як зміяки... Вийде прислужник на гору, подивиться – один комиш, бурьяни. Насилу сам втрапе до куреня... Сяде та й плаче...

- Чого рюмаєшь, давай коні! – кричать.

- Нема, - каже, - зайшли в степ.

То оце один із їх закладе пальця в рот, як свисоне, як свисоне...

- Піди, - каже, - дурню, он вони під дубом...

Гляне – аж справді стоять як укопані.”

О них же Грицько Шуть передавал:

“... Громуха і Харсон були гайдамаки... Раз приходе хлопець сирота і просе:

- Прийміть, дядькі, до себе...

- Пріставай, - кажуть.

Разгляділись - аж у його вошви і не оббереш... Ватаг і каже:

- З цього хлопця будуть люди!..

І велів зарізати валаха. Козаки зарізали, оббілували. Ватаг роздяг хлопця і обернув його теплою шкурою. Воші так і поналипали. Зарізали другого валаха і упяють його обгорнули. Налипло і на ту шкуру до біса...

- Буде, - каже ватаг, - а то як вся вошва зразу вилізе – пропаде хлопець...

Стали його зодягати, годувати і став він у їх кухарем... Оце було їдуть у Польщу гайдамачить і приказують:

¹ Гонцы с вестями.

- Дивися, висить на дубі дзвоник: як задзвоне вперше – учиняй діжу; як задзвоне вдруге – то печі і вари...

Вони ще далеко, а кухарь пече, варє...Станє все готове – ось вони вже й тут”.

343. [Матвій Шуть і німці – колоністи]

Запорожец Шуть, как мы сказали раньше, по началу жил по правой стороне Днепра в урочище Кичкас. Он был свидетелем и устройства Фалеевской пристани (1781 – 82), и переселения меннонитов (1789), и усторойства Екатеринославской днепровской верфи (1796 – 97 г.). Это подкрепляется интересными рассказами, в которых фигурирует имя Матвия. Столетний меннонит Гепнер¹, деда Власенко, Немныха и др. вот что передают о первом знакомстве с ним немцев.

“... По приезде немцев к Днепру, обоз их переправился на остров Хортицу и остановился на берегу Музычиной балки. Это было летом, на закате солнца. При безлюдьи в то время, первым обывателем скалистой пустыни Днепра явился к ним Матвий Шуть. На первых же порах он поразил немцев своею наружностью, своею отчаянною душегубкою. Был он среднего роста, средних лет, широкоплечий, сутуловатый. Это был запорожец силач, - говорят Гепнер и Власенко, - который поборол бы медведя. Вышел он из лодки босый, простоволосый, “розхристанный”, с длинными усами, с трижды закрученною за ухо чуприною... Наряд его представлял девиз полной свободы! На нем была белая с широчайшими, вымереженными рукавами сорочка, синие широкие на очкуре штаны – вот и все. Но зато козак носил черес, набитый червонцами! За этим чересом с одной стороны висели длинный, в кожанном чехле нож, ложка, с другой – люлька-жинка, а из “кишени” высматривал кiset, с тютюном и крицей.

Подойдя поближе к повозкам, Матвий поздоровался, завел речь “по своему”, но видя, что немцы “ни бельмес”, ругнул, плюнул - и в лодку... Поплыл козак, затянувши песню на весь Днепр. Свечерело – немцы улеглись, заснули. Подымаются утром – нет одной лошади. Осматриваются и, к удивлению, находят нож, который перед тем видели у запорожца...

Нескоро суровый козак изменил свои отношения к немцам. Последние сами стали навещать его, покупать рыбу, овец, скот для обзаведения.

По словам рассказчиков-малороссов, Матвий никак не мог помириться с чрезмерною скупостию немцев, с полным отсутствием у них

¹ Недавно умер. Отец Гепнера принадлежит к числу первых основателей колонии на острове Хортице.

гостеприимства. “Хотя Матвий бывал у них и с своей ложкой, - говорит Панасенко, - но возвращался до куреня голодным”. “У них, - говорит, - у гости идут и хлеб с собой берут... Чорт знает, какой звычай...”

344. [Як запорожці продавали німцям рибу]

“Дядько Матвий, – рассказывает дальше Грицко Шуть, – поставлял рыбу для артели, строившей суда на Кичкасе”. Приведем рассказ дословно.

“Старий Скут і дядько Матвій рибалчили вкупі. Тоді заводилось по той бік Дніпра (справа) миралтейство¹. Людей допропасти та все руські². Здорово купували рибу, особливо марену, та тіко не тямили її варить: було не доварять гаразд, поналопуються ікри і бігають з живітами...

Поболіли всі, перестали брать рибу. А тут як на те, ловітся, та все марена. От Скут і радиться з дядьком:

- Шо його робить, - каже, - риби допропасті, а купувать нікому?

- А шо, - каже Матвій, - давай вусі поодрізуємо і піде марена за вьязів та головнів.

- Так пізнають?

- Чорта з два: у їх нема тями розібрать де короп, а де сом...

- Добре, чі так той так.

Поодрізували вуси, отвезли.

- Это опять марена? – питають.

- Де ж таки: марена з вусами, а це ні.

- Что же это за рыба?

- Всяка, - кажутъ, - окуні, головні, вьязі, чахоня.

А где же марена?

- Повпускали в воду.

- Ну, когда нет марены, бяри...

Забрали рибу як есть повен каюк. Поклав Матвій гроші в кішеню і каже:

- Глядіть же, добре варить, не жалійте соли...

Стали вони лучше варить, – стали здорові”.

345. [Як запорожець вовка перевозив]

Рассказы Грицка представляют интересную характеристику запорожских нравов. Забавен рассказ его о том, как Матвий перевез волка.

“Раз дядько уночі рибальчів. Підїхав до берега і перебера сітку. Коли це шелестъ, шелестъ, та з берега плиг у каюк. Плигнув і сидить у носку.

¹ Адмиралтейство. Грицьку врезалось слово, слышанное от дядьки.

² Великоруссы.

Дивіться він – вовк, та ще й здоровий... Шо йому казати? – Шо стане каюк повертатъ до берега, він до його гррр-р! а потім і заведе стиха авв-ууу! Стане отпихатъ на річку – вовк сидить тихо. Взяв тоді дядько і повіз його з Сагайдашнього на той бік... Під'їхав до берега, вовк вискочів, стрягнувся і побіг. Вибіг на гору, сів, та як завие, як завие - аж луна ляга Дніпром. Дядько перехрестився і повернув каюк на Дніпр.

Прошло троє років. От раз їхали козаки через Кічкас і завернули до дядька в Сагайдашне.

- Здоров був, Матвію!
- Здорове.
- Чи пізнаєшь? - пита один.

Дядько пріглядується.

- А, це ти, Павло! Здоров, братику, здоров... Та й давно ж ми бачились.
- Та де ж пак, чи не давно?..
- А як же: год десять або й білш буде... Знаєш, як їхали с Польщі...
- Знаю, тіко то давня річъ. А памьятаєшь ти, як ми с тобою бачились трі годи назад?

- Трі годи? Що це ти кажеш?
- А хіба забув, як перевозив вовка?
- Вовка?
- Вовка ж! Ото був я... Прийшлось тікатъ з бувальців, так шоб кому невзамітку, я шкуру на себе і пробіг вовком. Теперъ заїхав подякуватъ тобі, Матвію, за перевоз...

Погостювали сіроми і подалися степами”.

346. [Дідівські забави]

На тему о запорожских нравах небезинтересный рассказ сообщил нам дед Каптюх.

“В Вознесенку з Великого Лугу перебрався запорожец Василь Зозуля. Годами він був далеко старіший Матвія, а меткий, як дзига. Оце на коня - та і в Сагайдашне. Злізе на дуба та й ну: ку-ку! ку-ку! ку-ку! Матвій сховається в траву та й собі: під-підем! під-підем! під-підем! А далі: ховав! ховав! ховав! Тоді Василь злазе і до Матвія:

- Доров!
- Доров!
- А шо горілка є?
- Є, та погана.
- Аби до чорта!

Посідають біля барильця і ну кружать. понापиваються, піднімуть співи. Було пьютъ, пьютъ, а потім давай бороться і через ногу, і під силу, і по-циганскому, і по-турецькому... Потім поморятъся і давай спать. Сплять

було двоє суток підряд. Та ще й сплять по-казацькому: як не ціпом, то й не збудеш”.

347. [Як запорожець женився]

В заключение передадим несколько биографических сообщений о последней жизни Шутя. По рассказам его племянников, деда Каптюха и др., Матвий остался один по смерти Скута и Хоза. Для себя “напьял хату, для коня – землянку”. Пока был моложе, пока был вольнее, имел много скота, овец, держал челядников, но впоследствии, когда населилась Вознесенка, Матвий сбыв все и на деньги поставил два ветряка. Средства для жизни у Матвия были прекрасные: денег, говорят, тьму имел и при себе, и где-то в скале, но не под силу жилось без помощи и с деньгами. Чтобы выручить из беды, говорит Каптюх, вознесенцы пристали к нему:

- Женись та й женись, бурлаче”.

- На біса? - каже.

- Як на біса? Поміч буде.

- Та я не знаю, як з бабами і балакають: цур їм.

- Навчіся, - кажуть.

Довго не хотів, а потім подумав, що на робітників плоха надія, і каже:

- Чі жінитись, то й женитись: шукайте бабу.

Найшли, оженили... Чі пожив год, чі ні – умерла. Захотів упьять жинитись вдруге. Умерла і та. Він давай втретє – ніхто не йде: кажуть, за ним жінки мруть: страшно. Шо його робить? Давай шукать, давай могоричить сватів.

– Шо, - кажуть, - то не хотів, а тепер просишь?

– Та коли, - каже, - до гріха довелі, то шукайте третю, та тіко не стару, хай їй хрін... Найшли йому і молоду. Довго жив з нею...

348. [Дивацтва запорожця Шутя]

Племянник Матвия, Йосип, рассказывает:

“Жив я у Матвия хлопцем. Було виїзжа на рибальство протів ночі, а вертається перед світом. Іде далеко в скелях і бубонить – ото Богу молиться. Як шо говоре, то все наче кричить. Я було часто питаю:

- Чого ви, дядьку, кричите: тут же ліс і нас тіко двоє?

– То-то, шо ліс, - каже, - тут тіко і покричать.

Снідять сіда, то все мочє сухарі. Ласощів не знав. “То, - каже, - витребеньки”. А як ночує дома, то прокінеця на зорі і маца, де корячок. Найшов, - зараз з-під ліжка тикву витяг, налив, випив і сніда. У піст було приказує:

- Вари, Йосипе, нещадима!

- Якого?

- Хіба не знаєш! Ну холостого борщу по-вашому.
- Якого холостого?
- Тю, дурний народ став! Холостий – значить такий, щоб видивиться
можно: сірівець та вода.

Цілий піст, було, пропада над тим нещадимом, а ще й здоровий був».

Далее, - говорит Йосып, - “став дядько старіться, став слабіть.

На виду червоний, як налитий, а ноги не носять, очі не бачать. Перед смертю зовсім осліп”.

По словам близко знавших Матвия, он умер в начале 50-х годов, имея от роду по одним 103 года, по другим 107 и даже 113 лет.

349. Про запорожців: двох братах Шевцях, Скотивці, Кучугурі та Громусі

В приднепровском селе Вознесенке Александровского уезда, Екатер. губ. еще жив старик Стефан Власенко, который помнит запорожцев: Шевцив, Скотивца, Кучугуру и Громуху, закадычных друзей его отца. Приводим рассказ его в подлиннике.

“Давно було діло, ще я був хлопцем, як село наше ще тіко населялось: хати були де-не-де. Покійний мій батько жив тут-таки, де я й тепер живу, біля скелі¹. Зазнаю я добре, що до батька часто їздили каюками з того боку запорозьці, старі та здорові діди; їх і багато їздило, та всі невзамітку, а знаю тіко добре п’ятьох: двох братів Шевців, що жили там, де тепер німота населила Бабурку², старого Скотівця, що жив тут в Сагайдашнім³, та Кучугуру і Громуху, котріх кишло і досі осталося на острові Хортиці, може, помітили – одно супротів великих могил, біля старого Дніпра, в бальці, де жив Кучугура та де зосталось багато цегли; а друге, як знаєте, трохи вище за перевозом німецьким, в бальці Громушиній - яма, то жив Громуха⁴. Приїдуть було до батька та й загуляють так, що ну! Було п’ють, п’ють у нас, а далі батька візьмуть з собою та й там кружають.

Оце як підп’ють було, то начнуть розказувать про войну, та де хто стіко світа сходит; і татарюгів, і турків, і ляхів було позгадують; а далі про життя в Січі. Балакають, балакають, а потім як утнуть пісень, так аж хата ходором ходе. Кого було не згадають в пісні: і Нечая, і Лебеденка, і Калниша, і Перебийніса. Старий Кучугура було розказує, як Січ

¹ Власенка изба стоит внизу села вблизи скалы, возвышающейся над небольшим днепровским заливом.

² Бабурка – это небольшая немецкая колония, расположена по правую сторону Днепра, в балке, в 2 – 3 верстах от последнего, против юж. конца о. Хортицы.

³ Сагайдашние – местность в 2 верстах выше Вознесенки, при Днепре.

⁴ Власенко к нам обращался с вопросами: “может, заметили”, “может, знаете”, потому, что ему известно было наше пребывание на Хортице с целью изучить остров и, как рыбак, часто встречался с нами и беседовал на Днепре.

обступив військом якийсь-то чи генерал, чи полковник; він тоді сам був у тім місті, де пани запорізьких старшин згарбали і забрали. Багато розказував про те, як Січ брали, та діло було давно, забув; знаю тіко, що про те, як Січ такували, заводять було оцю пісню що:

Ой наш Харько, Харько-батько,
Все п'є та гуляє,
А вже ж москаль Запоріжжя,
Кругом облягає¹.
Ой поїхав, Харько-батько,
Попросить цариці,
Щоб віддала степи й луки
По прежні гряниці.
- Не на те я, Харьку-батьку,
Москаля збірала,
Щоб я тобі степи й луки
Назад віддавала.
Та тече річка, невеличка,
Заросла лозами,
Та заплакав Харько-батько
Дрібніми слезами.

Дід Громуха був дуже старий; то оце було не виведе голосом за другими, то давай плакати, кінець столу сидя, а за ним і Скотівець. Боже, як подумаєш, що то стоїть та запорізька сльоза, котрий, може, зроду не плакав: “То ж то бідолагам так гірко прийшлося, що як згадають товариство, та аж не втерплять. Такіх старіх та здоровіх людей, як здумаєш, і нема тепер; що ж то було з їх, як вони були молоді? Розказують було, як то вже дуже сіромахам не хотілось покидати Січ”.

Записав Я. Новицький.

350. Запорожець Дворяненко і німці – колоністи

Розказував старого німця, Якубенка батько (Якуб Гейнер из колонии Остров-Хортицкой, на Остр. Хортице), що як приїхали вони до Дніпра з Німеччини², то переправились через Старе Дніпро на острів Хортицю і поставали в Музичиній бальці. Було, каже, сонечко перед вечером, як до їх переїхав каюком з того боку Дніпра запорожець Дворяненко. На йому, каже, з одежі була тіко сорочка та штани, сам босий, бо було діло

¹ После первого куплета песни, произнесенного Власенком, он по нашей просьбе пропел и последние три.

² Время приезда немцев и первое поселение их на Хортице относится к 1789 году, как мы узнали по справкам, наведенным в Остров-Хортицком Приказе, т. е. через 14 лет после падения Сечи.

влітку; біля очкура висів здоровенний ніж, а собою, каже, Дворяненко був сугулуватий і широкоплечий чоловік, що медведем поборовся б. Прийшов, каже, та й дивиться на німоту, бо звісно, ні він не вмів балакати по-німецькому, ні вони по-нашому. Роздививсь, каже, та й потяг собі каюком додому, співаючи, аж луна Дніпром ходє. Німота поморилась після дороги, поприпиняла до пакілля коней і лягла спати. Устають, каже, вранці, - коли нема одні коняки біля повозки. Шукали вони, шукали по Хортиці – нема. Коли пішли до міста, де коняка була припьята, то лежить той самий ніж, що вчора, бачили, висів у Дворяненка біля очкура. Вони тоді і догадались, де ділась їхня шкапа. Тоді [...]*, каже, Дворяненка німці стали берегтися. Хоч і прокрався Дворяненко, а все-таки частенько ходив до німців, аж поки не навчивсь трохи по-їхньому балакати; а тоді розказав їм, як украв [...]**, та загадав, щоб не серделись, бо в мене, каже, така вже вдача.

*Записано Я. Новицьким зі слів Стефана Власенка
в с. Вознесенка Олександрівського повіту.*

351. [Запорожець Бесараб – засновник села Петровського]

[...] По рассказам старцев Сотченко (Осадшого) и Мусиенко (Гаркуши), основание селу положено было запорожцем Бессарабом. Это был богатый козак, жил “в рубленой хате” над речисцем, омывающим остров Дубовый, и имел много работников из запорожской сиромы¹. У него, говорят, по берегу речиса с версту до устья речки Осокоровки, тянулись землянки и загоны для рогатого скота, лошадей и челядников. Козак этот до и после раздела Запорожских Вольностей, пока ревизская сказка не отметила его в числе помещичьих крестьян (1872 г.), жил в Петровском. Но узнав это, он, а с ним и другие жившие по урочищам Днепра запорожцы сбывли “худобу”² и все нажитое и пошли – кто на Кубань, кто за Дунай.

352. [Запорожець Діденко і балка Діденкова]

[...] Упомянув о балке Диденковой, что выше порога Волнига, Сотченко поясняет, что здесь жил гайдамацкий ватажок Диденко, а при нем была и гайдамацкая сторожа – Статцы. Эти статцы располагаясь вартою на высоких могилах у проезжих дорог, высматривали добычу и производили грабежи. В компании с Диденко был и гайдамака Гаркуша, самый отважный “харцизник”, “еретик” и “вишальник”. Сотченко

* Слово не прочитано.

** Слово не прочитано.

¹ Бездомных и безлюдных.

² Лошади, скот и др. животные.

говорит, что статцы были галдовники, ехидники, брехуны и хвастуны – и что запорожцы к ним относились недружелюбно. За статцами была частная “погоня”, и их отсюда “выкурили”.

353. [Запорожець Балчан і Балчанський байрак]

Запорожець Балчан славився длинными усищами, которые “тричи” закручивал за уши, и у которого “никогда не выпадала с зубов люлька”. Курил заправски и клал за губу “венгеря”. Ездил на коне-змие... Это был истый казак, носивший широчайшие штанища и кожаный черес, у “кышени” кисет с тютюном и ложку, а в “холяве” отточенный нож. Балчан оставил по себе урочище – Балчанский байрак, ниже порога Волниги.

354. [Запорожець Трут]

Ниже порога Будыла – Трутова балка: жил запорожець Трут. Это был “сидень” – в запорожские дела (военные) “не вкидался”, а вел хлебопашество, работая на войско. В лесной балке его, говорят, была крыница, которая притягивала дождевые тучи и грозу. Тогда здесь было много разбитых грозой дубов, а в настоящее время уцелел только один вековой дуб.

Ниже Трутовой, на балке Канцировой жил Канцира-казак, а с ним и другие запорожцы. В балке есть “тичия” (ключ), и когда-то росли дубы в обхват 3 – 4 человек.

Под слободой Языковой жил запорожець Квита, по нем прозвана и балка Квита, так же был “сидень”, имел 3 сыновей, но последние после разорения Сечи бросили отца и “подалися” за Кубань. При устье Квитиной балки, под самым Днепром, стоял дуб в обхват 4-х человек, а на нем приложено было 24 больших запорожских печати. Такой толщины и с такими еще печатями были еще дубы один между др. Языковой и Смольщей в саду Слепушкина, другой – на острове Таволжаном, а третий в степи, в балке запорожца Рябого. Под этими дубами, по преданию, запорожцы в 1762 г. присягали на верность Екатерине II.

355. Козаки і Дніпро

*Дурное предчувствие пугача. Казак тоскует по братьям и спрашивает у Днепра бродов. Жалоба Лимана
Предание.*

- Ой не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку!
- Ой як мені не пугати,
Шо хотять байрак вирубати,

А мені нігде та прожити,
Нігде мені гнізда звити,
Маліх діток виглядіти, -
Та й запугав пугаченько,
В зеленому байраченьку...
Горе мені на чужині,
Шо не вкупі брати мої:
Шо один в Січі отаманом,
Другий в Польші ще й ватагом
Третій дейна, дейниченько,
Проїзжає кониченьком,
А стиха ж він проїзжає,
Дніпра батьком називає.
- Ой ти, Дніпре, ой ти батьку,
Кажи ж мені всю правдоньку:
А де броди глибокії,
А де броди міленькії?
- А де кручі високії,
То там броди глибокії,
А де кручі низенькії,
То там броди міленькії...
З устья моря до вершини
Сімсот річок, ще й чотирі,
Та всі вони в Дніпр упали,
Дніпру правди не сказали;
Одна річка – Кайнарочка
Збоку вона в Дніпр упала,
Дніпру правду розказала:
- Жалується Лиман морю,
Шо Дніпр робе свою волю:
Свої гирла прочищає,
Його тоні засипає.

Пояснение певца. За запоржців багато водилось пугачів: були вони по всіх байраках, була їх сила на Дніпрі по скелях, а ще більше в Великому Лузі. За год перед тим, кажуть, як зруйновано Запорожжя, пугачі кричали день і ніч. Вони чули козацьку погибель, чули і свою, бо як пішла земля в розділ, та стали рубать ліс, то і пугачам міста не стало... В цій пісні козак розмовляє з пугачем і обидва сумують.

Дід Микита Джигирь, 88 років, с. Кушугумівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 29 грудня 1887 року.

356. Розподіл Запорозьких Вольностей. Поселенці великороси

Тепер вийдеш на горку та й слободи відно, а год сто тому назад був один степ та чагар¹ по балках. Кажуть, зараз після того, як Січ скасовано², порізали землю панам, щоб населяли слободи. Степу багато, а людей нігде взять. Давай пани присоглашать людей відовсюди³. Отут шо слобідка Татарка⁴ - вона спочатку населена кацапами, аж із Серпухова, – Бог його зна, де він і єсть⁵. Колись давно кацапка розказувала ще нашим батькам, шо як виводили їх відтіль в степи, то казали, шо тут рай, а не сторона. Як в череду вигонять коров, то прив'язують до ріг кошовку, то як вернеться корова с паші – принесе повну ягід: самі так і падають. А люди, – хвалились їм, – живуть так багато, шо каждый день печуть пироги і всякому с печі дають виймать третього, як колись жали с третього снопи. Ми, каже баба, приїхали, - коли цього нічого нема... Де-не-де, каже, жили запорожці по балочках, і хати у їх біленькі, тіко сами вони страшні на виду. Давай вони ляять своїх чоловіків: “Завезли, дураки, в сторону хахлацкую: горници хорошие, белые, а люди выйдуть – страшные, черные, голова голая (бритая), да еще и с пузьмой (чупрына)”.

Рибалка Буря та інші. 7 травня 1887 року. Рибачий кіш на Дніпрі поблизу с. Любимовки Новомосковського повіту. Из рукописного збірника Я.П. Новицького.

357. Чому мало риби в Дніпрі

Нема тії риби, шо була колись! Теперь перекинешь сітками Дніпро, то гляди і на борщ не піймаєшь; не так було за наших дідів і прадідів. Покойні було рассказують, шо звяжуть сіточку 10-ти сажень, проплевуть раз-два – і риби повень каюк. Та ще й риба не яка-небудь! Коропи, лящі та окуняччя в аршин... Багато риби зійшло, кажуть, як Катерина проїхала в Харсон, а еше* більше, як запорожці мандрували в Турещину. Царицині галери маюрілі⁶ хлаками⁷, а як висипали запорожці байдаками – Дніпро зачервонів шапками і голубими жупанами. За запорожцями плевла риба пополам з водою, і веслом не прогребешь, а за царицею – вся, стіко осталось. Після запорожців, кажуть, не буде вже ні лісу, ні риби, стіко було, ні звіру того, ні птиці Божої, поки світ сонця...

Дід Михайло Антонович Книрик, 92 роки., с. Язикове (Федорівка) Катер. пов. 2 червня 1886 року. Из рук. збірника Я.П. Новицького.

¹ Кустарники, мелкий лес.

² Уничтожено, зруйновано.

³ Со всех сторон.

⁴ Дер. на балке и речка Татарка вблизи Любимовки Новомосковского у.

⁵ Московск. губ.

* Еще.

⁶ Виднелись, пестрели.

⁷ Флагами.

358. Прийом, зроблений запорожцям при дворі Катерини II

Як був я малим, старі люди все було розказують, як запорожців приймала Катерина в столиці. Подали, кажуть, чай і давай вони його п'ють. Налили по стакану – випили, по другому, третьому – випили, по десятому – випили. Уже кіпів, кіпів той самовар, а вони п'ють – аж піть. От той що підносив – офіцер чи що, – баче, що нема краю, та й каже:

- Хто з вас, господа, напився – візьміть переверніть стакан догори донцем, а на донці сахарь покладіть, бо у панів, – каже, – така мода.

- Ти б давно нам так сказав, – відповідають* запорожці, – він в душу не йде, а ми, признається, не посміємо сказати.

Взяли тоді та й поперевертали ті стакани шкереберть, а зверху поклали грудочки сахарю.

Потім діждались обіда. Цариця давай з їх ума вивідувать. Принесли здоровенний полумисок борщу з бараниною. Сіли вони кругом дубового стола і тіко шо повиймали с кишені свої ложки, аж ось несуть і царські ложки, в сажень довжиною. Зглянулись вони і давай братьця за ті ложки. Заходилися біля борщу: Петро підносе Панькові, Панько Харькові, Харько Дмитрові, Дмитро Гордієві, Гордій Онопрієві – аж курить... Наїлися борщу, поїли баранину, а в полумиску ще трохи зосталось юшки. Вони тоді і кажуть:

- У панів, братці, така мода, шо треба ще й посуду перевертать...

Взяли та й перевернули полумисок на білу скатирть, а зверху поклали шматочки. Тоді повставали з-за столу, перекрестились і дякують:

- Спасибі Богу і тобі, матусю, за хліб, за сіль за добру ласку.

Оттакі-то колись були запорожці!

*Дід Федір Лозовський, 98 років, нащадок запорожців,
с. Кушугумівка Олександрівського повіту, 1878 року.
Із рукописного збірника Я.П. Новицького.*

359. Переселення задунайських запорожців в Росію. Кошовий отаман Йосип Гладкий

Рассказ 86-ти летнего Полкового есаула бывшего Азовского казачьего войска Андрея Ивановича Матвееенко

Я родился за Дунаем 4 июля 1819 года и вышел в Россию с отцом и матерью в 1828 году, перед Пасхой. Хотя мне было тогда 9 лет, но в памяти хорошо запечатлилось задунайское приволье, где так много лесных угодий, озер, рек и лиманов. Почти каждый казак был охотник и рыбак вместе, но рыбная ловля составляла главный промысел тогдашнего

* Отвечают.

населения. Станицы казацкие называли куренями, и в каждой жил атаман. Все курени носили названия по урочищам, по зверю, по птице. Я родился в станице Куликово поле, где отец мой записан был казаком. Немало за Дунаем жило казаков, немало и беглых людей. По рассказам отца, через Дунай устроен был перевоз и при этом же перевозе, с турецкой стороны, стояло три большие хаты для беглых. Сначала тут их довольствовались, а потом кошевой распределял по куреням и станицам. В каждом курене также было по одной большой хате для беглых, где они оставались до приискания заработков или постоянного пристанища. Из-за Дуная вывел нас кошевой атаман Осип Гладкий, во время войны с Турцией. Вот как об этом рассказывал покойный отец.

Когда пронесся слух, что Россия объявила войну, турки потребовали на корабли 1000 отборных казаков и велели быть наготове против русских. В это время из Измаилова приехал в Кош адъютант Писаренко и тайно начал уговаривать кошевого, чтобы перешел на сторону русского царя; при этом Писаренко прочитал какую-то бумагу, где обещаны такие же вольности в России, как и за Дунаем. Кошевой порадился с атаманами и сказал:

- Нет, мы на такие условия не согласны: у нас половина населения – беглецы из России, и если нам передаться русскому царю, то за нами должны последовать и все беглые. А какая шана (участь) их ожидает в России? Если останутся, – турок всех их перережет...

Атаманы загомонили:

- Правду говорит кошевой: ответ мы должны дать перед Богом. Тогда на чьей душе грех?

Писаренко возвратился в Измаилов и вскоре привез другую бумагу. В этой бумаге уже было сказано, что и беглым дана будет воля и одинаковые с казаками права. Кошевой согласился, а с ним атаманы и старики.

Слышно стало, что царь Николай пришел с войском в Измаилов. Поднялась страшная суматоха... Казаки стали собираться в Измаилов, а остальное население бросило хаты и повалило к перевозам через Дунай. Кошевой Гладкий по всем станицам разослал вестцов и издал приказ, чтобы к Дунайскому перевозу со всех концов собирали паромы, байдаки, дубы и перевозили день и ночь. Иные успели забрать хозяйское добро и даже скот, другие захватили только детей да святых (иконы), а было много и таких, которые вырвались с душою...

Не все, однако, успели уйти от турка! Те, что жили в горах, далеко от Дуная, узнали об этом нескоро, другие пожелали остаться в насиженных местах.

Через два-три дня после того, как запорожцы присягнули Николаю I,

узнал турок, но приостановить переселение запорожцев не мог, так как у него не было лишнего войска. Тогда турецкие паши отобрали оружие от тех запорожцев, что были на кораблях, и отправили куда-то далеко разбирать старые судна, а станицы велели пустить дымом (сжечь)...

Много жестокостей проявили тогда турки к оставшемуся русскому населению, но зато много лет не переставали русские уходить от туда и селиться в станицах, основанных Гладким. Когда велась война с Турцией, мой отец участвовал с казаками в битве под командою Гладкого, а по окончании войны Гладкий пожалован был генеральским чином и назначен наказным атаманом казачьего войска. Первый год по переселении казаки стояли по квартирах в слободах, а потом, по выбору Гладкого, им дана была земля вблизи Азовского моря и войско названо Азовским. Гладкий основал там станицы: Никольскую (Кальчик по речке), Стародубовку, Покровскую, Новоспасовскую и Петровскую, где поначалу устроены были землянки, а потом уже хаты. Всем заслуженным казакам дарована была земля: генералу Гладкому 1600 дес., полковникам и войсковым старшинам по 400 дес., войсковым эсаулам, хорунжил и сотникам по 200 д. Все эти чины завели свои хутора и усадьбы вблизи станиц.

Император Николай Павлович любил Гладкого и ни в чем не отказывал на войсковые нужды. В станицах вскоре построены были церкви, школа и войсковое управление в ст. Кальчик (Никольском). Первая церковь была вывезена из-за Дуная и поставлена в Кальчике, оттуда же выведен и священник.

Генерал Гладкий жил в Кальчике 9 лет, но беспокойно жилось ему поначалу. Первые три года выпали неурожайные, всюду голод, падежи и наконец холера. В довершение бед саранча пожирала все до черной земли... Казаки обеднели и начали роптать на Гладкого, что выбрал голую степь, где ни леса, ни рыбных угодий, которыми так обиловали Задунайские Вольности. Однако настали урожайные годы, все было забыто и войсковые станицы оправились, заобогатели. По истечении 9 лет, Гладкий перевел войсковую канцелярию (управление) в Петровскую крепость.

Генерал Гладкий росту был среднего, коренастый и волосы носил, как все малороссы, "стожком". Жил скромно, вел хозяйство, но, по службе всегда имел при себе 5 вестовых казаков из разных станиц. Гладкий дожил до глубокой старости и умер в г. Александровске в 1866 году, где ему поставлен и памятник внуками.

Азовское казачье войско упразднено при Александре II в 1865 году и казаки в течении 3-х лет переселялись на Кубань; в 1867 году туда же переведена и ихняя войсковая канцелярия. Это все, что могу сказать о

бывшем Азовском казачьем войске и кошевом атамане Гладком.

Могу еще добавить, по рассказам отца, что Осип Гладкий был кошевым за Дунаем три года, а перед ним атаманував старый казак Гаркуша. За Дунаем налоги платили туркам, при чем за сбором денег являлись один раз в год турецкие чиновники и проживали у казаков по целым месяцам. За голоту платило общество, но счету этой голи ни кошевой, ни турки не знали. Да и трудно было знать: сегодня десять пришло, а завтра двадцать ушло, и шукай ветра в поле...

с. Андріївка Олександрівського повіту, 11 та 12 травня 1905 року.

360. Кошовий Задунайської Січі і наказний отаман Азовського козацького війська Йосип Гладкий

Ще за Катерини, як пішли запорожці під турка, дав він їм землю на Дунаї. Там, кажуть, росла лоза, ліс. Поодбрав турок шаблі, ружжя, пушки. “Ловіть, - каже, - хлопці, рибу, а в море не кидайтесь, щоб розбою не було”.

Спочатку скудно жилося: сіяли хліб, плодили скот, бжолі, ловили рибу, а в козацьке діло не вкидалися... Літ через п'ятнадцять, кажуть, стало вольніше, – стали оп'ять козакувать.

Був у запорожців кошовий, захожий із Самарі¹. От зостарівсь він і каже:

- Ну, хлопці, я вже нездужаю: вибірайте собі другого батька!

А козаки дуже любили старого кошового. Стали вони раду збіраць, стали вибіраць. Кого виберуть, – той отказується; хто сам намагається, – того люди не хотять... Зібрались вони вдруге, втретє – нікого не вибрали... Тоді до старого кошового:

- Шо хоч, тату: або пануй сам, або нарай інчого, кого знаєш...

Покачав старий головою і каже:

- Між вами, хлопці, єсть люди, – ось хоть би і Йосип Гладкий, – чим не козак!?

Підхватили вони в один голос:

- Гладкий, Гладкий...

Найшли того Йосипа і потягли до громади. С того часу і став у Січі отаманувать Гладкий².

Через мале времня старий кошовий став померать і покликав Гладкого.

- Ну, - каже, - Йосіпе, послухай мого совіту! Як хочеш панувать, то не продавай Хреста бусурманам! Туркам, каже корись, а на Україну дивись: то наша рідна ненька, а не це!

¹ Из г. Новомосковска, Екатерин. губ., на р. Самари.

² По улычному его звали Бондарь. Рассказчик.

Не успіли поховать старого кошового, аж ось чутка пішла, що турок об'явив нашemu цареві війну... Понабігали в Січ турецькі баші, понавозили шабель, рушниць, пушок і давай муштровать... Далі почули, що наш царь з військом уже на Дунаї, і що турок велить козакам руки здймати протів своїх. Гладкий зібрав 40 тисяч війська, посадив на дуби і махнув в Змаїлов до царя... Приїхали козаки, висадились на берег і впали перед царем навколюшки.

- Прости нас, батьку, білий царь, – сказав Гладкий, – і прийми під свою руку...

Глянув царь Миколай на таку силу війська і заплакав...

- Прощаю вас, запорожці, я, прощає і вотчина моя! Ідїть, - каже, - і служіть вірно...

Дознавсь турок, що козаки зрадили, і метнувся до коша... Все, що зосталось, порубав, попсував, сплюндровав, пустив димом...

Інчі з людей перекинулись через Дунай і подались на Україну, а інчі виховались по лісам та очеретам, остались жить там. Либонь, то козаки і тепер єсть на Дунаї, тіко уже потуречились...

Як кончилась війна, стали запорожці просить царя, щоб дав землю за порогами.

- Ні, – каже царь, – там уже завелись слободи, а поселю вас біля Азовського моря.

Поселив їх і назвав азовськими козаками. Тут жили вони літ сорок, і Гладкий над ними отаманував. При Олександрі, як стали їх повертать в мужики, вони попродали, що було, і подались козакувать в Чорноморію. Їхні слободи – Кальчик, Новоспасівка, Стародубівка, Покровська і Петровська й досі єсть, тіко там уже мало зосталось козацького покоління, а живуть мужики.

Колись тут, кажуть, степ був дикий, а біля річки Берди, де слободи Стародубівка і Новоспасівка, держав разбой вор Засорин. Він багатих грабував, а бідніх наділяв; про його і пісня єсть.

Дід Гнат Кашпир, 93 роки, с. Крестовка Маріупольського повіту Катеринославської губернії, 29 грудня 1904 року.

В день посещения рассказчик обладал удовлетворительным здоровьем и проявил удивительную словоохотливость и гостеприимство. Полтавец по рождению, он молодые годы провел между азовскими казаками и, поселившись в с. Крестовке, близ их станиц, часто косил сено у Наказного Атамана Осипа Михайловича Гладкого.

Я.Н.

Литература. Русская Старина, 1881, т. II., – биография Осипа Михайл. Гладкого, написанная его сыном, подполк. Вас. Гладким;

Киевская старина, 1883 г., февраль, ст. Кондратовича “Задунайская Сечь”. – Стаття несколько пристрастная; Скальковский, История Новой Сечи. 1886 г., III; Эварницкий – “Запорожье” – 1886 г., II.

361. Селяни втікачі у новоросійських панів

Колись, як ще не було тут слобід, жили поміщики, іміли, значить, такі участки землі, які хто зайняв, і були в їх християни. Як ж то, думаєте, християни? Оце, було, пристануть до їх бродяги, що втекли од сердитих панів, та й роблять їм: аби годували їх хлібом. Відціля за сто верст була волость в Дібрівках (Большемихайловка Александровского уезда). Було пришлють з волости там якого поганенького начальника, старшину з писарем або засідателя, навідається, чи нема тут бродяг. Поїдуть, було, вони до поміщика, то він їх і напува горілкою, а бродяги та й чай підносять. Попьють було, попьють, і с тим і їдуть. А як приїде який великий начальник, то пани ховали своїх бродяг: то в бурьянах, то в очеретах, то в тернах, і вони пересидять, поки начальник виїде, а потім і збіраються до купи. Чорта з два було хто найде. А иноді було пан поведе начальника на тік показати йому своє багатство – звісно тоді було стоять стоги соломи та ворохи як гори, – то оце начальник дивується на стоги, а йому і в голову не прийде, шо там чортова куча похована бродя, в солоні.

Дід Пилип Молодик, с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії. Лютий 1876 року.

362. Доля запорізьких пам'ятників

Розказували старі люди, що в слободах Капулівці і Покровській було багато запорозьких хрестів. Хрести були високі каменні і з обох боків пописані. Як досталась земля Штиглицю, він давай звозить хрести під гамазеї та винниці, давай хундаменти класти. Допорядкував німець до того, шо від хрестів не осталося і сліду. Люди тоді були все панські¹, дивились і мовчали...

Дід Федір Єлисеєвич Жмудь, 93 роки, с. Покровське Катеринославського повіту, 17 серпня 1901 року.

363. До історії запорізького живопису (А)

До 1860 годов, по рассказам стариков, в селах Александровского уезда нередко можно было встретить картины запорожской кисти, украшавшие стены крестьянских хат. Со вступлением на должность окружного начальника Мин. Госуд. Имущ. Н.В. Джанеева, видимо люби-

¹ Пански.

теля старины, все такие картины и даже копии позднейшего времени перешли в его распоряжение, а за смертью исчезли безвести. Из многочисленной коллекции картин Джанеева нам пришлось видеть только одну, принадлежавшую купцу Григорию Семеновичу Боброву, в г. Александровске. Приведем краткое описание ее.

У подножья горы вековой ветвистый дуб. Краснощекий, усатый казак сидит под тенью. Бритый. Чуприна закинута за левое ухо. Бряंचит на бандуре, поет, не выпуская люльки; ноги поджаты по-турецки, пазуха разстегнута; в петлицу комира зятянута червоная стежка. На плечи накинута богатая штофная шуба, обшитая темной меховой опушкой. Штаны синие, широкие. На ногах телесного цвета сапьяны. Справа белый конь, привязанный к воткнутому в землю ратищу. Около казака фляшка, чарка и шапка; последняя серого смушка с красным верхом. Слева повешены на сук дуба сабля и саква; на последней крупная литера П; такая же литера и на седле. Внизу картины песня, которую запорожец поет под звуки бандуры:

Ой бандуро моя золотая,
Коли б до тебе жінка молодая!
Була б їй од мене гарна утіха,
Скакала б та гуляла б до свого сміха.
Хочь дивися на мене, – та ба не вгадаєш,
Відкіль родом і як звуть, – ти не знаєш.
Коли траплялось комусь у степах бувати,
Той може прозвище моє угадати.
Жид із біди за рідного батька почитає,
Милостивим добродієм ляхва називає.
Як був багат,
Тоді всі казали Іван брат,
А тепер, як нічого немає,
То ніхто і не знає.
Нехай лиш розживється голота та загуляє,
То тоді до чорта роду явїтьця, і всяк узнає,
Можна жить; ото горе, як здумаю умерати,
Що нікому буде поховати:
Жид боїтьця, лях не преступить,
Хіба яка звіряка за ногу в байрак поцупить.

С виршами в таком роде можно видеть картины в с. Туркеновке Александровского уезда у крестьянина Ив. Сердюка (плохая копия), в с. Перещепино Новомосковского уезда у крестьянина Яновского, наконец в Никополе Екатеринославского уезда у крестьянина Даниленка

(Фершаленко). Последняя картина принадлежит кисти очень плохого маляра 50-х годов и, судя по надписи, изображает Мамай, известного в народных преданиях ватажка гайдамаков.

Не взирая на аляповатость, во всяком случае, содержание никопольской копии не лишено интереса. Главный предмет картины, казак, сидит в поле, поджавши ноги; в руках бандура.

Справа воткнуто в землю ратище, а к нему привязан конь; ближе – изрядная пляшка горилки и чарка.

Слева – три ветвистых дуба, на которых в красных контушах разместилось пять ляхов; из-за зеленой листвы высовываются стволы лядских ружей, направленные на безпечного рыцаря степи. Картина озаглавлена “Казак Мамай”, хотя самое лицо этого “Мамая” не представляет ничего типичного; в особенности неудачно наухрены усы. Внизу картины вирша:

**364. [До історії запорізького живопису]
(Б)**

Гей, гей бандуро моя золота,
Коли б до тебе жінка молодая,
Скакала б, плясала б до лиха,
Що не один би чумак цурався грошей міха.
Як заграю, то не один поскаче,
А підождавши, с того вісілля не один заплаче.
Козак душа правдивая – сорочки не має,
Коли не пьє, так воші бьє, - а все не гуляє.
Всяк хоче прозвище моє знати,
Та ніхто не може відгадати.
Тіко одна дівчина одгадала,
Шо лошака мені доброго подарувала.
Гай-гай, як я молод був, – шо то у мене була за сила,
Ляхів борюче – і рука не мліла.
А тепер сильна воша одоліла...
Не жаль, не жаль мені в степу померати,
Тілко жаль, що нікому мене буде поховати.
Жид цураїтьсЯ, а лях не преступить,
Хіба яка звірюка в байрак поцупить.
Як хоч називай – то все позволяю,
А як назвеш крамарем, – то за те полаю.

*м. Нікополь Катеринославського повіту,
8 серпня 1887 року.*

**365. [До історії запорізького живопису]
(В)**

Правда, ляхва угадала,
Що коня с сідлом подарувала;
Правда, як кінь у полі,
То так і козак не без долі:
Куди схоче – туди й скаче,
За козаком ніхто не заплаче...

Сравн. Кулиш, Записки о южной Руси, I, 317; Записки Одесск. Общ. истории и древн. VI, 543; Маркович, Обычаи, поверья и пр. 51. Мордовцев Литературн. Сборник, 60. Костомаров, История казачества, "Русск. Мысль" 1880 г., авг, 16 – 18; Сумцов; Современ. малор. этногр. I, 141.

366. "Кошовий "Христя"¹

Іде Христя улицею,
Чохли поспускавши,
А за нею запорожці
Шапочки ізнявши.
- Запорожці, небожата,
Та мала вас шата,
Дала б я вам по чарочці, -
Бочка непочата.
Ой на Христю, на небогу
Поговор та слава,
Либонь Христя запорожцям...
По чарці давала
- Ой не йди, Христе, вулицями,
Живи в городочку,
Бо піймають запорожці –
Підріжуть сорочку.
- Я в Полтаві родилася,
А в Інгулі зросла,
А у Січі вінчалася,
За Дністр заміж пішла.
- Тікай, Гнате, тікай, брате,
Хоч холодна роса,
Одна нога у сап'яні,
А другая боса.

¹ Заголовок этой песни пополняет печатаемое ниже предание. Я.Н.

Прибіг Гнатко,
Прибіг братко
До своєї неньки:
- Сховай мене, моя нене,
Бо напасть на мене!
- Ой та нашо ж,
Мій синочку,
Я буду ховати,
Як заробив,
Мій синочку,
Треба отвічати,
Піди, синку, у світлицю,
Та скинь скамелайку¹,
Та скинь штани – шаравари,
Та надінь запаску.

*Дід Дмитро Степанович Биковський, 78 років,
м. Нікополь Катеринославського повіту. 11 червня 1894 року.*

Непонятный смысл песни старик поясняет следующим забавным рассказом из преданий седой старины.

“Запорожці, – як ті ченці, – мало розбірали толку в жінках. Інчій, було, і зостаріється, а баби і в вічі не побаче. Раз запорожці достали десь невеличку дівчинку і віддали кошовому:

- На, - кажуть, - тобі, батьку, цього хлопця та годуй.

Назвали того “хлопця” Христином, та й ходе він у штанях. От виріс той Христин, а кошовий зостарівсь і каже:

- Як помру я, хлопці, виберіть Христина за кошового: він у вас буде розумний і добрий козак.

Умер кошовий, а запорожці і вибрали Христина за кошового. От новий кошовий взяв в прислужники молодого козака Гнатка і панує собі... Чи довго панував, чи ні – тіко не втаїлось шило в мішку...

Раз Гнатко підпив і давай докорять запорожцям:

- Які з вас, - каже, - лицарі, коли у вас баба за кошового праве?...

Намотали собі козаки на вус і замовкли. Настала ніч, всі обляглися спать, – вони і сунули до кошового. Почув Гнатко гомін, схватився і каже:

- Тепер, Христе, прощай!..

Тікаюче с хати, – один сапьян надів, а другий не вспів, вскочив на коня і подався із Січі. Козаки – в хату... Ой лихо!.. воно і справді баба!.. Кинули вони ту бабу та й пустились в погоню за Гнатком... Гнались день, гнались другий, гнались третій. Добігли до Гнаткового двору, а мати в вікно побачила погоню і каже:

¹ Козацька шапка. Певец.

- Тікай, синку, у світлицю, передінься та сідай прями!..

Надів Гнатко запаску, замотав вуси за вуха, накинув очіпок, сів за гребень і пряде... Козаки вскочили в хату, бачуть – самісінькі баби... Кинулись шукать і під піл, і на піч, і в комору, і на горіще, – нема Гнатка... Вони тоді повскакували на коней і подалися на Інгул в Січ.

Запорожці вибрали собі кошового, а Христю отставили:

- Живи, - кажуть, - в городочку, не показуйся, бо піймають запорожці – підріжуть сорочку...

Давай та Христя тікай за Дністр до Гнатка, давай приспівувать козакам:

- Я в Полтаві родилася,
А в Інгулі зросла,
А у Січі вінчалася,
За Дністр заміж пішла...

Це б то вона глузує с козаків: шо в Інгулі зросла – це правда, бо в Інгулі була Січ, а шо в Січі вінчалася – то вже нашішка: в Січі нікого не вінчали, бо козаки жили як ченці.

До цієї пісні ще єсть і приспів. Пострамила та Христя все Запорожжя, то старі козаки, було, згадають життя під Польшею і співають:

Ми з ляхами нажилися
Й хліба наїлися,
А тепер перестали, -
Славоньки достали.

367. Ляшок

Українська сатира

Ой був ляшок морковьяний,
Жупан лопуховий,
А шапочка с постернаку,
Коник буряковий,
А шабелька із петрушки,
Пахви із квасолі,
А пістолик будяковий,
Кулі з бараболі.
Як виїхав із Варшави, –
Під ним коник пляше,
Свині його зустрічають:
- Куди їдеш, ляше?
Ухопився за пістолик,
Став свиней стріляти,

Свині кулі похватили, -
Нічим воювати;
Ухватився за шабельку,
Став свиней рубати,
Свині шаблю пожували, -
Нічим воювати.
А назустріч ідуть хлопи,
Звернули з дороги,
Бачуть – ляха з'їли свині,
Тіки видно ноги.

*Дід Василь Панасенко, 68 років, Олександрівського повіту
Катеринославської губернії, 15 травня 1877 року.*

Сравн. Чубинский, Труды, V, 1161; Гатцук. Ужинок родного поля, стр. 124.

368. Листування запорожців з турецьким султаном (ходячий рукопис)

В своем распоряжении мы имеем три сходные по содержанию рукописи, представляющие, по народному преданию, копии переписки запорожских козаков с турецким султаном. Не ручаясь за достоверность этих “копий”, считаем небезинтересным привести две из них в полной редакции.

Грамота турецкого султана к запорожским козакам

Я султан, сын Магомета, брат солнца и луны, внук и наследник Божий, владетель вер и царств: Македонского и Иерусалимского, Малого и Великого Египта. Царь над царями, непобедимый хранитель, неотступный гроба Иисуса Христа попечитель, самого Бога надежда и утешение, магометан и к смущению христиан великий защитник, – повелеваю вам, запорожские козаки, сдаться добровольно и без всякого сопротивления, и меня вашим сопротивлением не заставьте беспокоить.

Турецкий султан

Відповідь запорозьких козаків

Який ти в чорта лицарь¹, шо чорт с..., а ти і твоє військо пожирає! Ти самого луципира² секретарь, нашого Бога дурень, турецький кухарь³, вавилонський слюсарь⁴, македонський браговарщик⁵, александрійський

¹ Рыцарь.

² Царь тьмы, дьявол.

³ Повар.

⁴ Слесарь.

⁵ Пивовар.

котолюб, Малого і Великого Єгипта свинарь¹, армянська свиня, козацький сагайдак², подольський кат³, лютеранська попруга⁴, московська мара⁵, циганська пуга⁶. Не будеш ти синів християнських мати і твого ми війська не боємося! Землею і водою битися будемо з тобою, ворожий проклятий син, чорт твою мати, не хрещений лоб, м..... Так тобі запорозького війська козаки казали... Числа не знаємо, бо календаря не маємо; місяць на небі, а год в календарі; день у нас, – такий, як і у вас, поцілуй в с.... нас та й убирайся від нас, бо будемо лупити вас.

Запорозького війська кошовий с товариством. 1619 року 15 червня.

Рукопись добыта в с. Новогупаловке, Александровск. уезда, в селе Слышко. Под текстом сделана следующая приписка:

“Т и т у л с у л т а н а. Он назывался падишахом, т. е. царь царя, наместник Божий; крестник пророка; первосвященник мусульман; повелитель правоверных; прибежище совета (света?), тень Бога живого и, наконец, кровопийца и истребитель неверных. Последний титул относится к тому, что он ежедневно мог убивать 14 человек, не объявляя никому, за что именно. Только в 1839 году отказался он от этого права. (Выписка из Иллюстрированного календаря за 1868 год).”

Другая рукопись, в избитом виде, добыта нами в с. Новониколаевке Александровского уезда. Озаглавлена она так:

Грамота турецкого султана Ахмета III к запорожским козакам

(Выписка из документов Московск. архива)

Текст грамоты совершенно сходен с первым вариантом, с добавлением только подписи: “Ахмет III”. Редакция ответа козаков несколько изменена, почему приводим дословно.

Відповідь козаків турецькому султану Ахмету III

Ти султан, проклятого чорта брат і товариш! Який ти в чорта лицарь, шо чорт с..., а ти і твоє військо пожирає⁷! Ти самого луципира унук, турецький кухарь, вавилонський слюсарь, єрусалимський камлик⁸,

¹Свинопас.

²Колчан для стрел.

³Палач.

⁴Ремень для укрепления седла.

⁵Страшилище, пугало.

⁶Плеть.

⁷В третьем варианте такое изменение “Який ти у чорта лицарь, коли голою с... їжака не убьеш!”

⁸Калмык.

македонський броварник, александрійський козолуп, великого і малого Єгипта свинарь, армянська свиня, козацький сагайдук, подольський кат, люпирянський потуґа¹, самого гаспіда² байстрик, нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча с..., різницька собака. Не будеш ти годен синів християнських мати, твого ми війська не боємось; водою і землею биться будем с тобою, вражий, проклятий син, чорт би побрав твою матір, нехрещений лоб,! Так тобі козаки відповідають... Числа не знаєм, бо каландарів не маєм; місяць же на небі, а год в каландарі, день у нас такий же, як і у вас, поцілуй в с.... нас!

Запорозького Низового Війська кошовий с товариством.

Н. Маркович в примечаниях к “Истории Малороссии” (т. V ст. 74-75), упоминая о каких-то письмах под 1697 годом, привел доставленную ему “из одного партикулярного архива” в Гродно копию ответа запорожцев султану, довольно сходную с приведенной нами.

Печатая “ответ” запорожцев “Ахмету III” на грамоту его “в 1600 году”, с своей стороны считаем нужным указать на неверность даты. Ахмет III вступил на престол гораздо позднее, именно в 1703 году, и царствовал по 1730 год, до свержения.

Я. Н.

¹ Сила, защита.

² Беса.